

KIRIL MIHAJLOVSKI

STVARANJE I ULOGA VOJNOPOZADINSKIH ORGANA (VPO)¹ U NOR-u

U toku narodnooslobodilačkog rata pitanje izgradnje vojnopozadinskih organa bilo je predmetom stalne pažnje Centralnog komiteta, Vrhovnog štaba i ostalih partijskih i vojnih rukovodstava. U početnom periodu ustanka funkcije vojnopozadinskih organa, mobilizacija masa za ustanak, organizacija snabdijevanja oružjem, opremom i drugim potrebama, itd. vršili su štabovi partizanskih odreda kao i organizacije Komunističke partije. Partizanski odredi mogli su s uspjehom obavljati taj posao, jer su bili organizirani na teritorijalnom principu i vezani za određen teritorij na kojem su vršili borbene akcije i tamo se popunjavali ljudstvom, materijalom i svim potrebama.² Ali pošto je ustanak u mnogim krajevima Jugoslavije brzo uzeo široke razmjere, stvaraju se velike i stalnije oslobođene teritorije, to je situacija sve više nametala potrebu da se razviju vojnopozadinski organi. Zbog zauzetosti u izvođenju borbenih zadataka i potrebe da se rasterete mnogih zadataka i organizira pozadina na oslobođenim teritorijama, štabovi mnogih partizanskih odreda su već u julu i augustu 1941. pristupili uspostavljanju komandi mjesta u oslobođenim gradovima i varošicama i partizanskih straža u selima. Osnovni zadaci komandi mjesta u prvim danima rata bili su: zaštita osobne i imovinske sigurnosti stanovništva, osiguravanje prometa i saobraćaja i borba protiv pete kolone i narodnih neprijatelja. One su u suradnji sa NO odborima mobilizirali nove borce, prikupljali oružje, zaprežna i motorna vozila,

¹ Naziv je uzet kakav je upotrebljavan u toku NOR-a za sve vojne organe koji su vršili službu u pozadini. Međutim u ovom članku će se raspravljati samo o teritorijalnim vojnopozadinskim organima.

² Bilten Glavnog štaba NOPO br. 1, Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslavenskih naroda, tom II, knjiga I, str. 12.

bicikle, konje za jahanje i vuču, hranu, odjeću, obuću i slično.³ Isto tako su i narodnooslobodilački odbori u početku ustanka vršili niz vojno-pozadinskih funkcija. U pojedinim krajevima oni su formirali svoje seoske straže koje su bile njihovi izvršni organi i istovremeno su vršili službu osiguranja. U Sloveniji je uspostavljena Narodna zaštita⁴ u koju su uključeni seljaci koji su se dobrovoljno opredijelili da s oružjem u ruci brane svoja sela. Pored osiguranja sela od upada manjih okupatorskih dijelova (patrola, organa za rekviziciju, iseljavanje Slovenaca i naseljavanje stranaca, paljenje sela i sl.) jedinice Zaštite vršile su obavještajnu i kontraobavještajnu službu, s drugim lokalnim organizacijama brinule se za porodice žrtava fašističkog terora, organizirale skrivanje namirnica i drugih potreba i održavale vezu sa odjeljenjima Narodne zaštite svih susjednih sela da bi se po potrebi mogao organizirati skupni oružani otpor i zajednička akcija s najbližim partizanskim četama, bataljonima i odredima. Grupe Narodne zaštite organiziraju mjesni odbori OF, postavljaju njihove komandire i odgovaraju za njihov rad. Okružni odbori OF bili su ovlašćeni da formiraju i okružne i niže štabove koji su ujedinjavali rad nekoliko seoskih jedinica NZ. Na istom principu formirane su jedinice Narodne zaštite i u gradovima, tvornicama i drugim poduzećima, kancelarijama, školama, sportskim klubovima, uopće svuda gdje zajedno živi ili radi veći broj Slovenaca.⁵ Po direktivi OF od decembra 1941. g. Narodna zaštita preuzima brigu za prehranu partizanskih jedinica na svom teritoriju, za mobilizaciju svih seoskih snaga radi pomoći partizanima: žene su prale i krpile rublje, obućar popravljao cipele, krojač krpio i šio odijela itd.⁶ Za NZ karakteristično je bilo i to što je ona formirana i na neoslobođenom teritoriju. Tako je u samoj Ljubljani, u aprilu 1942. g. u NZ bilo 1200 ljudi, a u decembru iste godine 3000 ljudi.⁷ U izvještaju od 22. maja 1942. g. član Politbiroa CK KPJ Edvard Kardelj kaže: »Seljaci sami imaju organizovane patrole i obavještajnu službu i odmah odlaze sa puškama u šume čim se približuju Talijani i dočekuju ih vatrom (kao pozadinske čete u Sandžaku samo što je NZ mnogo tešnje i vojnički i politički povezana sa partizanima)«. ⁸

U cjelini gledajući, u toku 1941. godine vojnoteritorijalni organi izvršili su vrlo značajnu ulogu u učvršćivanju i organiziranju pozadine na oslobođenim teritorijima. Oni su radili i djelovali pod neposrednom komandom štabova partizanskih odreda (a nekad i bataljona i četa) i čvrsto surađivali sa narodnooslobodilačkim odborima.

Međutim, krajem 1941. godine stekli su se svi potrebni uvjeti da se dalje razvije organizacija oružanih snaga revolucije. Vrhovni štab je od-

³ Arhiv V. I. I. k. 1920, dok. br. 1/6.

⁴ »Delos« od septembra 1941. objavilo je članak o osnovnim zadacima Narodne zaštite, a Odluka Izvršnog odbora OF i GŠNOP odreda Slovenije o osnivanju Narodne zaštite izdata je 17. oktobra 1941. godine.

⁵ Zbornik, tom VI/1, dok. 24 i 48; tom VI/2, dok. 12, 15 i 57.

⁶ Isto, tom VI/1 dok. 72.

⁷ Isto, tom II/3, dok. 163; tom II/7, dok. 24.

⁸ Isto, tom II/4, dok. 71, str. 157.

lučio da se pored partizanskih odreda pristupi formiranju jedinica koje će biti pokretljive i koje neće biti vezane za pojedine teritorije. Krajem 1941. i početkom 1942. godine on je naredio glavnim štabovima da poduzmu mjere za formiranje udarnih i proleterskih bataljona i brigada. Nešto kasnije, Vrhovni štab je insistirao da se i partizanski odredi učine što pokretljivijim i da se što više oslobode vezanosti uz svoj teritorij.

Sve širi razmah partizanskog rata u prvoj polovini 1942. godine nametao je potrebu da se dalje razvije vojnopozadinska vlast. Manevriranje snagama, upućivanje pojedinih partizanskih odreda ili njihovih pojedinih bataljona na zadatke izvan »njihova« teritorija, potrebe čvršće kontrole pozadine i bolje službe sigurnosti na slobodnim teritorijima nametali su potrebu da se vojni organi u pozadini što više osamostale. Tako, na primjer, Moša Pijade u izvještaju Vrhovnom štabu od 25. IV 1942. g. ističe da treba »jasno deliti operativnu od vojne vlasti«, pa kaže: »Po pitanju uređenja vojne vlasti osim našeg (Žabljak) sreza, bilo je strašno malo uređeno. Skoro ništa. Stoga je peta kolona mogla da radi usred nas.«

»Ne radi se o imenu »odred« ili nekom drugom«, nastavlja M. Pijade – »ali neka vojna vlast i organizacija na kojoj počivaju operativne jedinice, mora da bude. U ovo vreme ustanka i rata, ta vojna vlast ima i politički karakter i drukčije je centralizovana i sposobna nego NOO. Kad se zauzme neki srez koji je sada pod Talijanima i četnicima, razume se da treba stvoriti tamo bataljone i brigade sa operativnim štabovima, ali to još ne može biti sve, treba i čvrsta vojna vlast za uređenje pozadine, snabdevanje, borbu protiv pete kolone itd.«⁹

Vrhovni štab je nešto prije (u martu 1942) izdao naredbu¹⁰ u kojoj su, među ostalim, određene i precizirane dužnosti partizanskih straža, koje su i dalje ostale organi komande mjesta ili štabova partizanskih i dobrovoljačkih odreda, ako ne postoje komande mjesta. Tom naredbom njima je zapovjedbano da vrše sve poslove koji se odnose na mobilizaciju obveznika sa dotičnog teritorija; da prihvaćaju i organiziraju smještaj i prehranu pokretnih trupa; vrše osiguranje i kontrolu saobraćaja na svom teritoriju; izdaju objave i propusnice za kretanje stanovništva; staraju se o zaštiti lične i imovinske sigurnosti naroda; organiziraju obavještajnu službu; uspostave službu veze na svojem teritoriju; pružaju pomoć NOO i seoskim povjerenicima; kontroliraju rad seoskih straža, itd.

Pošto je Vrhovni štab uporno težio da partizanske štabove (odreda, operativnih zona i oblasti) što više oslobodi pozadinskih funkcija kako bi se mogli u punoj mjeri angažirati na operativnim poslovima, on je riješio da dalje razvije vojnopozadinske organe. U drugoj polovini aprila 1942. donio je odluku da se formiraju komande područja.¹¹ One su imale zadatak da ujedinjuju i rukovode radom komandi mjesta i da se, pored zadataka koji su pobrojani za komande mjesta još angažiraju na pribiranju hrane u magazine, organiziranju sanitetske službe za potrebe trupa

⁹ Zbornik, tom II/3, dok. 85.

¹⁰ Zbornik, tom II/3, dok. 85.

¹¹ Isto, tom III/3, dok. 36; tom II/3, dok. 182 i tom II/4 dok. 5.

i pozadine, uspostavljanju svih vrsta saobraćaja, staranju o transportu trupa i materijala, staranju o redu i poretku na svom području, o izgradnji stanova (bajti) i skloništa za izbjeglice u suradnji s organima NO, o privođenju u djelo odluka narodnooslobodilačkih odbora, uspostavljanju vojnih radionica, slagališta, itd.¹² Kao izvršne organe Komanda područja ima komande mjesta i partizanske straže. Njima je dato pravo da postavljaju i smjenjuju rukovodstvo komandi mjesta i partizanskih straža. Vrhovni štab je odredio da se komande područja formiraju na oslobođenoj teritoriji svakog partizanskog odreda i da nose naziv po tom odredu, na primjer: Komanda područja Durmitorskog NOP odreda. Međutim on je riješio da komande područja ne budu potčinjene štabovima partizanskih odreda, već neposredno glavnim štabovima, ali je odredio da one moraju čvrsto surađivati i izlaziti u susret zahtjevima operativnih jedinica NOP i DVJ na svojoj teritoriji.

Na čelu komande područja nalazili su se komandant i politički komesar. Njih je određivao glavni štab i dodjeljivao im za potrebe službe kadrova, »prvenstveno manje sposobne za borbu usljed rana, bolesti, manje izdržljivosti, starije itd.«¹³

U prvim propisima o stvaranju komandi područja nisu predviđeni mnogi detalji, pa nije ni precizirana formacija. S obzirom na različite uvjete u kojima je vršeno osnivanje tih ustanova, Vrhovni štab je ostavio punu inicijativu glavnim štabovima i samim komandama područja da rade i razvijaju te službe prema konkretnim prilikama i potrebama. Ali ono što je bitno i što je od formiranja komandi područja pa sve do kraja rata ostalo karakteristično za sve vojnoteritorijalne organe jeste razgraničenje nadležnosti. Od tada ovi organi, u odnosu na operativne jedinice, »moraju da izlaze u susret zahtevima operativnih jedinica«, ali im nisu potčinjene, a u odnosu na narodnu vlast »održavaju tesni kontakt s NOO i staraju se o privođenju u delo njihovih odluka« a nemaju pravo da odbore pretvaraju u svoje pomoćne organe.

U proljeće i ljeto 1942. g. formirano je više komandi područja i stečena su dragocjena pozitivna iskustva što se tiče njihove organizacije i rada. Ali je ipak bilo u pojedinim krajevima nerazumijevanja uloge i značenja tih komandi u organiziranju pozadine. U uvjetima snažnog zamaha partizanskog rata, oslobađanja novih teritorija i priprema za formiranje divizija i korpusa, rad vojnopozadinskih organa dobivao je sve veće značenje. Zbog toga je Vrhovni štab svojom naredbom od početka septembra 1942. g. dopunio prijašnje propise o osnivanju pozadinskih vojnih vlasti.¹⁴ Tom naredbom je određeno da teritorij komandi područja određuju glavni štabovi ili štabovi grupa NOP odreda ili operativnih zona, da taj teritorij treba da obuhvaća mobilizacijsko područje jednog partizanskog odreda (jedan ili više dotadašnjih kotareva) da se komande mjesta formiraju u većim mjestima ili na važnijim čvorovima i da njihov broj nije ograni-

¹² Zbornik, tom IV/10, dok. 11; tom II/6, dok. 80.

¹³ Isto, tom II/3, dok. 182.

¹⁴ Zbornik, tom II/6, dok. 8; Arhiv V. I. I. K. 13, dok. 18/4.

čen.¹⁵ Bilo je također predviđeno da operativne jedinice prilikom oslobođenja novih teritorija formiraju po potrebi komande mjesta, koje su kasnije preuzimale pod svoju komandu komande područja.

Potkraj 1942. godine, komande područja i mjesta u organizacijskom pogledu već su dobro razvijene i učvršćene. Na čelu komande područja postavljen je komandant, koji ima pomoćnika i zamjenika. Komanda je podijeljena na odsjeke, a pri njoj je osnovan i vojni sud. Pomoćnik komandanta rukovodio je političkim odsjekom i bio je odgovoran za politički rad u vojnopozadinskim ustanovama i jedinicama. Pored toga on je bio zadužen i da održava tijesnu vezu s narodnim vlastima i društvenim organizacijama, a u nekim komandama vodio je brigu i o radu obavještajne službe područja i o borbi protiv djelatnosti pete kolone. Zamjenik komandanta područja neposredno je rukovodio radom ekonomskog odsjeka i zastupao je komandanta kad je taj bio odsutan. Vojni sud sačinjavali su: zamjenik komandanta područja, komandant mjesta (ili njegov zamjenik) sa teritorija, sa kojeg je okrivljenik, i jedan borac – partizan.

Pored toga pri komandama područja predviđeni su vojni i politički instruktori za rad s partizanskim stražama.¹⁶

Sredinom oktobra 1942. godine pri VŠ NOP i DVJ formiran je Privremeni upravni odsjek sa zadatkom da organizira rad i kontrolira partizanske vojne vlasti (komande područja, komande mjesta, partizanske i seljačke straže); da daje direktive NO odborima, kontrolira i pomaže njihov rad; da organizira službu sigurnosti pozadine oslobođenih teritorija i da vodi službu propagande u zemlji i inozemstvu.¹⁷ Kad su poslovi u vezi s radom narodnih vlasti preneseni na Izvršni odbor AVNOJ-a, ukinut je Privremeni upravni odsjek, a organizacija i kontrola pozadinskih vojnih vlasti ostaje pri Vrhovnom štabu, te je 16. decembra 1942. godine formiran Pozadinski odsjek Vrhovnog štaba. Tom prilikom je propisano da komande mjesta ne mogu izricati smrtnu kaznu, već da mogu voditi samo prethodnu istragu, nakon toga bile su dužne da krivce predaju komandi svog područja. Po odluci Vrhovnog štaba od 24. decembra 1942. godine Pozadinski odsjek Vrhovnog štaba dobija naziv: Odsjek Vrhovnog štaba za vojne vlasti u pozadini.¹⁸

Do kraja 1942. g. narodnooslobodilački pokret je izvojevao krupne pobjede: oslobođen je velik kompaktni teritorij koji je zahvaćao znatan dio Hrvatske i Bosne, stvoren je AVNOJ kao najviše političko tijelo, formiran je veliki broj krupnih operativnih jedinica. U toj situaciji rad vojnopozadinskih organa na organizaciji i učvršćivanju pozadine bio je još složeniji i dobio je još veće značenje za dalje vođenje rata. Stoga se Vrhovni štab još više angažirao na razvijanju tih organa i na usklađivanju njihova rada sa novim uvjetima i zadacima. Tako je 8. januara 1943. g. izmijenio svoju prijašnju naredbu i glavnim štabovima dao ovlaštenje da

¹⁵ Arhiv V. I. 1., kut. 1756/3, dok. 28/1-1 i 26/1-2; Zbornik, tom II/6, dok. 8.

¹⁶ Zbornik, tom II/6, dok. 8.

¹⁷ Isto, tom II/6, dok. 95.

¹⁸ Arhiv V. I. 1., K. 6A, dok. br. 16/2-3; Zbornik, tom II/7, dok. 28 i 48.

»usled specijalnih vojnopolitičkih uslova i radi olakšanja i ubrzanja rada nižih organa vojnih vlasti u pozadini, mogu u pojedinim svojim oblastima formirati oblasne odsjke za vojne vlasti u pozadini«. ¹⁹ Tim propisom bilo je predviđeno da se odmah formiraju oblasni odsjeci: za Dalmaciju – pri Štabu IV operativne zone NOV i POH; za Slavoniju – pri Štabu III operativne zone NOV i POH; i u Bosni, pri Štabu I bosanskog korpusa za njegov teritorij.

Oblasni odsjeci za vojne vlasti u pozadini bili su neposredno potčinjeni istoimenom odsjeku pri glavnom štabu; njima su bile potčinjene komande područja na dotičnom teritoriju, dok su komande područja, na teritorijima gdje nisu postojali oblasni odsjeci, kao i dotada bile neposredno potčinjene odsjeku za vojne vlasti pri glavnom štabu.

Idući stupanj u razvitku vojnopozadinskih organa bilo je osnivanje korpusnih vojnih oblasti, po formaciji koju je propisao Vrhovni štab 8. februara 1944. g. Tim propisom ukinut je prijašnji Odsjek za vojne vlasti u pozadini pri štabu korpusa, a u nadležnosti komandanta i komesara korpusa ostali su samo operativni dio štaba koji su sačinjavali odsjeci: operativni, obavještajni, za vezu, za naoružanje, za sanitet, za trupnu intendanturu i vojni sud. ²⁰

Korpusnom vojnom oblašću rukovodio je zamjenik komandanta korpusa. U slučaju odlaska operativnog dijela štaba i jedinica korpusa s teritorija dotične oblasti, zamjenik komandanta korpusa i svi organi korpusne vojne oblasti ostajali su na tom teritoriju i produžavali da vrše svoje dužnosti kao i do tada. U tom slučaju pod neposrednu komandu zamjenika komandanta korpusa, pored teritorijalnih jedinica i ustanova, stavljene su i one operativne jedinice koje su ostavljene za osiguranje teritorija. Cio rad korpusne vojne oblasti obavljao se preko nekoliko odsjeka: za mobilizaciju, za saobraćaj, ekonomski, sanitetski, za zaštitu naroda i oblasni vojni sud. ²¹

Istim propisom obulvaćene su i komande područja, komande mjesta i partizanske straže. U komandama područja i mjesta na mjesto dužnosti pomoćnika komandanta za politički rad uvedena je funkcija političkog komesara, a u partizanskim stražama – političkog delegata.

Mrežom korpusnih vojnih oblasti obuhvaćen je čitav oslobođeni teritorij. Izuzetno za teritorij Hercegovine 23. II 1944. g. formirana je Vojna oblast 29. divizije, kojoj su potčinjeni svi vojnopozadinski organi u Hercegovini. ²²

Proces organizacijskog razvoja i funkcioniranja vojnopozadinskih organa tada je bio uglavnom završen i njihove funkcije određene, pa je tako ostalo do kraja rata.

¹⁹ Arhiv V. I. I., k. 6 A, dok. 4/4; Zbornik, tom II/7, dok. 94.

²⁰ Arhiv V. I. I., K. 1751/I, dok. 3/1-1 i 15/1-1.

²¹ Arhiv V. I. I., K. 1751/I, dok. 3/1-1 i 15/1-1.

²² Arhiv V. I. I., K. 1711, dok. br. 2/1.

ORGANIZACIJA I RAD ORGANA SIGURNOSTI

U operativnom pogledu je zemljište (tj. određene prostorije) imalo za NOVJ sporednije značenje i manje važnu ulogu u odnosu na živu silu. Slobodni teritoriji po pravilu nisu odsudno branjeni. Međutim za vojnopozadinske organe slobodan teritorij bio je od prvenstvenog značenja, jer su oni osnovani sa zadatkom da na određenim teritorijima osiguravaju uvjete za život i rad vojnih snaga, narodne vlasti i društvenih organizacija, tj da osiguravaju unutrašnju sigurnost i da zajedno sa operativnim jedinicama učestvuju u osiguravanju slobodnog teritorija od ugrožavanja izvana.

Radi uspješnog izvršavanja raznovrsnih i mnogobrojnih zadataka u službi sigurnosti, vojnopozadinski organi su raspolagali odgovarajućim jedinicama, čiji su sastav i jačina ovisili o zadacima koji su se u pojedinim periodima i na pojedinim teritorijima rješavali.

Najmasovnije vojnopozadinske jedinice bile su od početka do kraja NOR-a partizanske straže. Njihova mreža bila je razvijena na čitavom teritoriju i one su uvijek formirane čim bi jedinice NOVJ oslobodile neko područje ili naselje. Postavljane su ne samo u naseljenim mjestima već i na važnim komunikacijama i raskršćima i drugim važnim objektima, zatim kod viših vojnopozadinskih ustanova i organa narodne vlasti, a na periferiji slobodne teritorije dobivale su katkad zadatke da sprečavaju upade manjih neprijateljskih dijelova i da prate kretanje sumnjivih osoba i prebacivanje neprijateljskih agenata na slobodan teritorij.²³

Jačina partizanskih straža varirala je od desetine do voda. U prvom periodu ustanka bile su neposredno potčinjene partizanskim odredima, odnosno komandama mjesta, gdje su one postojale. Kasnije su partizanske straže ponegdje ujedinjavane u čete. Tako je krajem 1943. g. na teritoriju prvog ličkog područja²⁴ bilo devet četa partizanskih straža pri komandama mjesta. Na Kordunu,²⁵ u Baniji,²⁶ na Visu²⁷ i još u nekim krajevima vršeno je ujedinjavanje partizanskih straža obično na teritoriju jedne komande mjesta. Poslije osnivanja komandi područja, gotovo svuda su straže pri komandama mjesta obično formirane u čete, a u područjima – u bataljone. Samo je straža za neposredno osiguravanje komande područja i komande mjesta obično ostala neposredno potčinjena dotičnoj komandi. U oktobru 1944. godine na području Korpusne vojne oblasti 4. korpusa NOVJ, koja je imala sedam komandi područja, bilo je 36 četa partizanskih straža, sa ukupno 2452 borca. Na području Korpusne vojne oblasti 6. korpusa NOVJ u junu 1944. bilo je 33 čete partizanskih straža.

²³ Arhiv V. I. I., kut. 470 G, dok. br. 36/40: Zbornik, tom. V/2, dok. 4.

²⁴ Arhiv V. I. I., K. 1907/5, dok. 27/12.

²⁵ Arhiv V. I. I., K. 1781 dok. 8/4.

²⁶ Arhiv V. I. I., K. 1782, dok. 36/2.

²⁷ Arhiv V. I. I., K., 1895, dok. 1/14.

U decembru 1944. godine Komanda virovitičkog područja je od partizanskih straža pri komandama mjesta Daruvar, Virovitica i Grubišno Polje formirala bataljone.²⁸

Na onim oslobođenim teritorijama gdje su se po šumama i planinama krihi ostaci četničkih i drugih neprijateljskih jedinica ili je postojala stalna opasnost od upada neprijatelja iz obližnjih garnizona ili od ubacivanja okupatorskih i kvislinskih naoružanih grupa sa ciljem da narušavaju red i teroriziraju stanovništvo, pri komandama područja ili mjesta formirane su posebne čete, pa i bataljoni. U izvještaju GŠ NOP odreda Hrvatske od 25. maja 1942. godine, upućen VŠ NOP i DV Jugoslavije, kaže se: »Ustaše su (misli se na Liku) obrazovali male grupice, koje imaju zadatak da se privlače u oslobođena mjesta i tu vrše iznenadne udarce.«²⁹ Tako je Komanda mjesta Krstac (Durmitorski NOPO) još u aprilu 1942. imala udarnu četvu.³⁰ Od druge polovine 1942. g. postojale su slične jedinice u Bosanskoj krajini, Lici i Baniji,³¹ a 1944. g. formirane su po potrebi svuda.³² Takve jedinice su nazivane područne, posadne (u Crnoj Gori 1944), zaštitnice (u Bosni) i sl. Neprijatelj je na veće i važnije oslobođene teritorije naročito u 1943. godini, a i kasnije, često ubacivao diverzantske grupe sastavljene od razbijenih kvislinskih ili manjih njemačkih i drugih jedinica, sa zadatkom napada i prepada na organe narodne vlasti, vojnopozadinske ustanove, partijsko rukovodstvo i sl. U januaru 1944. neprijateljski trup jačine 50 vojnika, ubio je 28 ljudi, većinom članove NO odbora i pripadnike Komande mjesta Škaliće kod Brinja.³³ Stoga je postalo neophodno da se u nekim krajevima formiraju posebne jedinice za izvršenje specijalnih zadataka. Tako su u Hrvatskoj, početkom juna 1943. g., obrazovane čete protiv pete kolone (Č PPK), a u julu formirani i bataljoni (B PPK). Za te jedinice uzimani su odabrani borci, hrabri, potpuno povjerljivi, politički pouzdani i fizički izdržljivi. Te jedinice osim zadataka protiv pete kolone imale su i zadatke kontrolnog karaktera, tj. na terenu na kome su neko vrijeme djelovale, imale su pravo kontrolirati kretanje, isprave i objave, civilnih i vojnih lica.³⁴ U Sloveniji su te zadatke vršili bataljoni VOS, u Slavoniji – protučetničke čete i bataljoni, itd. Odsjek za vojne vlasti u pozadini 6. korpusa naredio je 31. januara 1944. g. da se formira »četa za specijalne zadatke Komande daruvarskog područja«³⁵ od odabranog ljudstva uzetog iz partizanskih straža. Ta jedinica podvrgnuta je specijalnoj obuci, po posebnom planu, sa težištem da se dobro savlada politička nastava, borbena obuka,

²⁸ Arhiv V. I. I., K. 426A, dok. 7/8; K. 551, dok. 1/1; Zbornik, tom V/23, dok. 2; K. 1604, dok. 1/1; K. 1751/I, dok. 28/2-5, K. 1752/3 dok. 1/1-4.

²⁹ Zbornik, tom V/4, dok. 84.

³⁰ Zbornik, tom III, dok. 1.

³¹ Arhiv V. I. I., K. 1907/5, dok. 1/2, K. 1782, dok. br. 13/1;

³² Isto: K. 484, dok. 16/15; K. 1753/2, dok. 37/8; K. 1762, dok. 53/5; K. 1896/1, dok. 2/8; dok. 2/1, 3/1 i 14/2.

³³ Isto: K. 111, dok. 13/1; K. 119/1, dok. 4/2; Zbornik, tom V/24, d. 8.

³⁴ Zbornik, tom V/15, dok. 81.

³⁵ Arhiv V. I. I., K. 484, dok. 16/15.

tajno kretanje, premetačine, legitimiranje, hapšenje, sprovođenje uhapšenih i čuvanje zatvorenika. Pored specijalnih jedinica jačine čete i bataljona, formirane su i manje. Još u decembru 1942. godine u Slavoniji je bilo 10 partizanskih udarnih grupa, svaka jačine po 10 boraca. One su imale svoje komandire i političke delegate. Kretale su se po neoslobođenom teritoriju, vršile sitne akcije i pomagale političkim radnicima na terenu u likvidaciji neprijateljskih agenata, organa kvislinške i okupatorske vlasti, pri mobilizaciji novih boraca itd.³⁶ Tako je u julu 1944. g. Komanda prujavorskog područja osnovala udarnu grupu od 15 boraca za uništavanje četnika, hvatanje dezertera i prikupljanje oružja.³⁷

Početakom 1943. godine na području kolaškog i šavničkog kotara djelovale su manje partizanske grupe u pozadini neprijatelja sa zadatkom da mobiliziraju i po mogućnosti formiraju jače pozadinske jedinice za razbijanje četničkih snaga koje su se tamo koncentrirale i da organizuju narodnu vlast u tom kraju.³⁸

Jedan od najtežih zadataka vojnopozadinskih organa bio je suzbijanje i onemogućavanje djelatnosti pete kolone, špijuna i agenata, jer su se neprijatelji koristili svim sredstvima i svim mogućnostima u borbi protiv NOP-a. U obavjesti upućenoj VŠ NOP i DV Jugoslavije, GŠ NOP odreda Hrvatske 30. marta 1942. piše: »U Lici su Italijani organizovali potajnu organizaciju, koja je imala zadatak vršiti atentate na pojedine istaknute partizanske borce i rukovodioce«. A u izvještaju Štaba grupe kordunaških NOP odreda, od 21. maja 1942. godine, upućen GŠ NOP odreda Hrvatske, pored ostalog, navodi se: »Sam neprijatelj nastoji svim mogućim sredstvima organizovati špijunažu. On upotrebljava u tu svrhu i žene i djecu, ljude, dakle jednom riječju ne bira sredstva ... Neprijatelj je pokušao organizirati neke grupe sa zadatkom da pobiju komandante i komesare«. ³⁹ Ratna razaranja, paljenja naselja i pljačka koju su vršili okupatori i kvislinzi, a i prehrana i snabdijevanje sve snažnijih jedinica NOVJ, do krajnjih granica su ekonomski iscrpljivali pojedine teritorije. Nestašica je vladala naročito u industrijskim artiklima (so, nafta, sanitetski materijal, šibice, papir i dr.). Stoga se trgovina s okupiranim teritorijem morala čvrsto tolerirati i organizirati, nekad čak i preko šverca. To je neprijatelju nudilo velike mogućnosti da pod vidom švercera ubacuje svoje agente i da tim putem prima podatke od svojih agenata koji su ostavljeni na oslobođenom teritoriju. Tako na primjer, Štab I operativne zone⁴⁰ u izvještaju od 1. X 1942. o stanju na Kordunu navodi: »Pozadina je preplavljena švercerima, agentima, špijunima i četničkim elementima. Mnogi odlaze u gradove u Glinu, Topusko, Slunj i okolna mjesta koja su još neoslobođena, održavaju veze sa neprijateljem, dok mjere koje bi se trebalo preduzeti prema takvima, ne poduzimaju se«. Na

³⁶ Isto: K. 1431, dok. 14/9; Zbornik, tom V/10, dok. 46.

³⁷ Arhiv V. I. I., K. 1762, dok. 48/4.

³⁸ Zbornik, tom II/9, dok. 5.

³⁹ Zbornik, tom V/4, dok. 76 i V/3, dok. 133.

⁴⁰ Zbornik, tom V/8, dok. 1; Arhiv V. I. I. K. 103 B, dok. 27/16.

takve i slične pojave VŠ NOP i DVJ upozorio je krajem oktobra 1942. komande područja naglasivši da takve osobe nanose svojim radom štetu narodu i NOV, da se neki od njih bave i aktima sabotaže – rušenje željezničkih pruga, te naredio da se zabrani kretanje izvan putova, a da se za prekršioce poduzimaju energične mjere, kako bi se takvi slučajevi otklonili.⁴¹ U takvim slučajevima bio je od velikog značenja ispravan rad partizanskih stražara. Oni su imali zadatke da kontroliraju kretanje sumnjivih osoba, da se bore protiv švercera i drugih, da sasvim onemoguće nekontrolirano komuniciranje s gradovima u kojima su se nalazili okupator i kvislinzi. Zbog tako velike odgovornosti i vrlo delikatnih zadataka koje su imale izvršavati partizanske straže, Korpusna vojna oblast 6. korpusa NOVJ organizirala je 1944. godine, u cilju podizanja općeg političkog i posebno stručnog znanja partizanskih stražara za obavljanje tako složenih zadataka, kurs za partizanske stražare, koji je s prekidima za vrijeme većih neprijateljskih ofenziva radio do kraja rata.⁴²

Pored službe sigurnosti na slobodnom teritoriju, teritorijalni organi imali su i obavještajnu službu. U početku se njen rad obavljao prema lokalnim potrebama i mogućnostima, pa je ona bila različito razvijena. Tako je u Sloveniji, u augustu 1941. g. u okviru OF, organizirana služba obavještavanja i sigurnosti (VOS) kojom su rukovodila 3 člana, među kojima je rad podijeljen po sektorima: 1. vojnoobavještajni, 2. masovni i specijalni obavještajni i 3. egzekutivni. Vojna i civilna obavještajna služba oslanja se na pomoć partijskih organizacija i u nju su uključene sve organizacije kojima je rukovodila OF, među njima i Narodna zaštita.⁴³ Svim organizacijama je stavljeno u zadatak da organizirano motre svoje rejone i prate aktivnost Bijele garde, OVRE, Gestapoa, denuncijata i drugih javnih i prikrivenih suradnika okupatora. Po svim dostavama obavještajna služba dužna je da vodi istragu i da rezultate predaje egzekutivi. Egzekutiva vrši službu sigurnosti, saslušava izdajnike, sprečava njihov izdajnički rad, izvršava izrečene smrtne presude, organizira i izvodi akcije za oslobođenje članova NOP iz zatvora, vrši sabotaže, diverzije i akcije za pribavljanje oružja, finansijskih sredstava itd. Pored toga Narodnoj zaštiti je stavljeno u zadatak: »izrada spiskova neprijateljskih agenata po našim selima i varošima, nadziranje tih elemenata, organizacija »brze pošte« o kretanju neprijatelja, skupljanje opštih podataka o snazi i kretanju neprijatelja, likvidacija neprijateljskih agenata i uopšte izdajnika, potpuno čišćenje naših sela i varoši od belogardističkih i petokolonaških elemenata«. Organi službe sigurnosti i obavještavanja (VOS) u Ljubljani su radi izvršenja postavljenih zadataka ulazili usred bijela dana u kafane i hotele, legitimirali prisutne i one koje su tražili odvodili automobilima na saslušanje. Oni su likvidirali dva glavna

⁴¹ Zbornik, tom II/6, dok. 120, 112.

⁴² Arhiv V. I. I. K. 1751/I, dok. 3/1-9; K. 1751/2, dok. 25/1-1 i 3/1-8; K. 1756/6, dok. 23/1-3; K. 1753/1, dok. 23/1-11; K. 1753/2 dok. 3/1-1.

⁴³ Zbornik, tom VI/1, dok. 57, čl. 8/c.

organizatora Bijele garde – u ljeto 1942. godine popa dra Lamberta Erlika, u oktobru iste godine dra Marka Natlačena, bivšeg bana koji je stanovao preko puta talijanske kasarne.⁴⁴

Krajem novembra 1942. g. Vrhovni štab je izdao uputstvo za rad i organizaciju obavještajne službe⁴⁵ po kome je izvršena njena temeljita reorganizacija. Tom reorganizacijom su razgraničene nadležnosti obavještajnih organa u vojnoteritorijalnim ustanovama i komandama i operativnim jedinicama. Štabovi operativnih jedinica više nisu neposredno rukovodili cjelokupnom obavještajnom službom, već samo onom u svojim podređenim jedinicama. Međutim, po dolasku na neki novi teritorij obavještajni organi operativnih jedinica bili su dužni da pravovremeno stupe u dodir s organima teritorijalne obavještajne službe i da od njih traže potrebne podatke o neprijatelju i vojnopoličkoj situaciji na dotičnom operativnom području.

Teritorijalna obavještajna mreža ima karakter stalnosti – nepokretnosti. Pri komandama područja i mjesta osnivaju se obavještajni centri, a po općinama i selima povjerenici, kao organi obavještajnih centara komandi mjesta. Obavještajni centar komandi mjesta bio je neposredno potčinjen centru komande područja, a taj obavještajnom centru pri glavnom štabu dotične pokrajine.

Spomenutim uputstvom Vrhovnog štaba izvršeno je razgraničenje funkcija između obavještajne i kontraobavještajne službe. Tako je obavještajni centar podijeljen na dvije sekcije: za obavještavanje i za kontrašpijunažu. Ali je najtežnja suradnja između te dvije sekcije bila neprekidno osigurana.

Teritorijalnu obavještajnu službu na neoslobođenom teritoriju organizirali su glavni obavještajni centri. Međutim i komande mjesta i partizanske straže na periferiji slobodnih teritorija sudjelovale su prilično i u prikupljanju obavještajnih podataka s neoslobođenog teritorija.⁴⁶ Obavještajni centri komandi mjesta imali su svoje stalne povjerenike i na neoslobođenom teritoriju ili su povremeno, kada su to zadaci nametali, slali svoje povjerenike u neprijateljske garnizone i preko njih prikupljali podatke o brojnom stanju, naoružanju, životu, radu i namjerama neprijatelja.⁴⁷ Obavještajni organi na neoslobođenom teritoriju uspjeli su da prodru i u više neprijateljske štabove i razne centre i da u njima organizirano rade na izvršavanju postavljenih zadataka. Tako je, početkom 1942. godine u Sarajevu formirano rukovodstvo od tri druga za rad među domobranskim oficirima i podoficirima. Njihov zadatak bio je da se

⁴⁴ Zbornik, tom II/10, dok. 75; tom II/7, dok. 24.

⁴⁵ Zbornik, tom II/6, dok. hr. 186; Arhiv V. I. I. K. 5 dok. 18/1.

⁴⁶ Arhiv V. I. I. k. 470 G, dok. 36/40.

⁴⁷ Arhiv V. I. I. k. 1902/5, dok. 8/2; k. 1896/1, dok. 2/8; k. 1781 dok. 1/1; k. 1782, dok. 13/1; k. 1907/3, dok. 14/8, k. 1761, dok. 54/1, k. 1931, dok. 15/24; k. 1762, dok. 57/4.

povežu s domobranskim rukovodiocima, da organiziraju dobro obavještajnu službu, da dobiju što više oružja i municije od njih i organiziraju njihov prelazak na stranu NOVJ.⁴⁸

Organizacija obavještajne službe koja je postavljena na osnovi Uputstva Vrhovnog štaba od novembra 1942. g. u vojnopozadinskim organima ostala je uglavnom do kraja rata. Poslije osnivanja Odsjeka za zaštitu naroda 13. maja 1944. godine formirani su i u štabovima vojnopozadinskih organa odsjeci ili povjerenici Ozne, koji su usko surađivali sa obavještajnim organima.

Radi što jače kontrole nad osobama koje su iz špijunskih i špekulantskih razloga dolazile na oslobođene teritorije, vojnopozadinski organi su, na osnovi općih direktiva Vrhovnog štaba i glavnih štabova pristupili donošenju propisa o nadležnostima za izdavanje propusnica i objava na svojem teritoriju, vršili kontrolu kretanja stazovništva i ograničavali noćna kretanja.⁴⁹ U slučaju potrebe na pojedinim odsjecima zabranjivan je svaki prijelaz.⁵⁰ Propusnice su načelno izdavali narodni odbori. Za prijelaz sa teritorija jednog narodnog odbora na teritorij drugog ponegdje je bila potrebna posebna propusnica, a za prijelaz s teritorija jedne komande mjesta na drugu, za kretanje osoba u krajevima gdje je bilo neprijateljski raspoloženih osoba ili na neoslobođeni teritorij propusnica je morala da bude ovjerena od komande mjesta.⁵¹ Prilikom izdavanja propusnica za odlazak na drugi teritorij radi razmjene, precizirano je koliko se i kojih namirnica može razmijeniti.⁵²

Po direktivi Vrhovnog štaba vojnopozadinski organi uz pomoć NO odbora prikupljali su podatke o teroru i zločinima okupatora i kvislinga, zatim su vodili evidenciju narodnih neprijatelja i nadzor nad aktivnošću sumnjivih lica na svojem teritoriju. Pored toga, oni su vodili evidenciju svih konfisciranih i napuštenih kuća na svome području radi smještaja izbjeglica i pogorelaca. Sve su to bile mjere »za obezbeđenje sigurnosti slobodnih teritorija i za osiguranje kazne za narodne neprijatelje.«^{52a}

Vojnosudska aktivnost vojnopozadinskih organa razvijala se, uglavnom, preko vojnih sudova pri komandama područja. Jedino su oni bili nadležni za suđenje i izricanje presuda svim političkim i privrednim prestupnicima, dok su komande mjesta, partizanske straže i obavještajni organi bili ovlašćeni da vrše hapšenja i vode prethodnu istragu. Nadležnost vojnih sudova prostirala se i na donošenje odluka o zapljeni imovine narodnih neprijatelja i o dodjeljivanju pomoći izbjeglicama, pogorelcima i sirotinji, a naročito siromašnim porodicama boraca NOV. Na-

⁴⁸ Zbornik, tom II/3, dok. 75.

⁴⁹ Isto, tom II/7, dok. 41.

⁵⁰ Arhiv V. I. I. K. 1922, dok. 2/4.

⁵¹ Isto, K. 1896/1, dok. 1/2, 3/2; K. 1751/1, dok. 11/1-1, Zbornik, tom V/2, dok. 35; tom II/7, dok. 41.

⁵² Isto, K. 767, dok. 5/7.

^{52a} Arhiv V. I. I. K. 6A, dok. 7/1 i 11/3. K. 1927, dok. 14/2; Zbornik, tom II/6, dok. 111, 96, 97, 98, 99.

redbom VŠ NOV i PO Jugoslavije od 24. maja 1944. godine reorganizirano je vojno sudstvo. Tada su ukinuti vojni sudovi u brigadama i komandama područja, a osnovani u korpusima i korpusnim vojnim oblastima.⁵³

Obrana slobodne teritorije od neprijateljskih prodora počivala je na operativnim jedinicama koje su bile raspoređene na dotičnom teritoriju. Ali su vojnopozadinski organi izvršili značajnu ulogu u osiguravanju i zaštiti slobodne teritorije od neprijateljskih iznenadnih i brzih upada na nju. Kada su 8. maja 1944. godine dijelovi 1. kozačke konjičke divizije i ustaše prodrli na teritoriju pokupsko-turopoljskog područja u cilju uništenja vojnopozadinskih ustanova, pljačke i paljenja sela, sve jedinice tog područja zajedno s dijelovima turopoljsko-posavskog NOP odreda s uspjehom su odbijale neprijateljske napade i onemogućile ga u njegovim namjerama.⁵⁴ Značaj vojnopozadinskih organa rastao je sve više i zato što su se na oslobođenom teritoriju umnožile razne vojne ustanove: bolnice, skladišta, radionice itd. čije je uništenje ne rijetko bilo glavni cilj neprijateljskih iznenadnih napada.⁵⁵ Postoji veliki broj dokumenata koji svjedoče o tome kakvi su sve zadaci postavljeni vojnopozadinskim organima za osiguravanje slobodnog teritorija od neprijateljskih upada. U jednom naređenju 6. korpusa,⁵⁶ od 25. novembra 1944. godine, pored određivanja zadataka, data su i detaljna uputstva kako treba organizirati obranu. Tu je naročito naglašena nužnost i obaveza da se prekopaju putovi na pravcima od neprijateljskih uporišta; da se na ugroženim pravcima postave PT i PP mine i druge prepreke svih vrsta, da se isture partizanske straže na istaknutim osmatračnicama i da se organiziraju patroliranja do neposredne blizine neprijateljskog uporišta; da se organizira veza telefonima, signalnim sredstvima svih vrsta i kuririma; da služba obavještavanja bude neprekidna. U tom cilju dežurni oficir u komandi mjesta prima redovne izvještaje svaka dva sata i odmah ih šalje komandi područja. Pored toga naglašeno je da treba »organizirati obavještajne punktove u neprijateljskim uporištima«.

U vezi s ulogom koju su odigrali vojnopozadinski organi u obrani slobodnog teritorija treba istaći kao primjer rad Komande mjesta Trogir,⁵⁷ preko čijeg je teritorija, u proljeće i ljeto 1944. g. vodio glavni kanal za prijelaz na otoke. Neprijatelj je presjekao slobodan teritorij na dva dijela i stalno vršio upade. »Saobraćaj najčešće ne liči na kanal, – piše u jednom izvještaju – već na probijanje kroz neprijateljska utvrđenja, patrole i zasede«. Ali neprijatelj nije bio u stanju da to spriječi i prekine. »Ovuda

⁵³ Zbornik, tom II/6, dok. 3; Arhiv CK SKJ, br. 6019/VII, 1–7/44.

⁵⁴ Arhiv V. I. I., K. 426, dok. 1/5.

⁵⁵ Arhiv V. I. I., K. 470 G, dok. br. 15/41, k. 1753/2, dok. 37/8; k. 1895/4 dok. 1/14, 10/14; k. 1896/1, dok. 1/1, 1/2 3/2, 6/2; k. 1907/5, dok. 1/2; k. 1781, dok. 35/3; k. 1762, dok. 36/4, 42/9, 48/4.

⁵⁶ Arhiv V. I. I., K. 1753/2, dok. br. 34/3.

⁵⁷ Arhiv V. I. I., K. 1896/1, dok. br. 1/2, 3/2, 6/2.

prolaze: odredi, udarne grupe, zbegovi i etapne stanice, partizanske straže, releji kurira ... karavani sastavljeni od žena ... (za prenošenje materijala)«.

Vojnopozadinski organi su u toku rata, za vrijeme neprijateljskih ofenziva, izvršili posebnu ulogu i što se tiče organiziranja evakuacije mnogih teritorijalnih ustanova: bolnica, radionica, rezervi hrane, zbjegova itd. Po direktivi viših operativnih štabova pravovremeno je utvrđivan opći plan evakuacije.⁵⁸ Vrhovni komandant NOP i DVJ naredio je 3. juna 1942. godine da se žito, stoka i ostale namirnice prebacuju preko Kruševa u rejon Čurevo, Popov Most i u okolna sela. Jedan dio toga i bolesnike trebalo je smjestiti u Mratile.⁵⁹ U Slavoniji pri komandama mjesta osnovani su štabovi za evakuaciju. Tamo gdje nije utvrđen opći plan, viši štabovi su slali svoje opunomoćenike s uputstvima i ovlašćenjima da kod vojnoteritorijalnih organa pomažu i kontroliraju izvršavanje evakuacije. Tako je Glavni štab za Crnu Goru 9. V 1942. g. naredio Komandi nikšićkog područja da se u roku od 5 dana evakuiraju magazini i radionice prema Pivi, po direktivi koja je data delegatu Glavnog štaba.⁶⁰

Kadgod je prijetila opasnost da neprijatelj može upasti na teritorij i ugroziti pozadinske ustanove, viši operativni štabovi su upoznali vojnopozadinske organe o mogućnostima obrane, radi eventualnog preduzimanja mjera za evakuaciju.⁶¹ Tako je Glavni štab za Crnu Goru 19. V 1942. g. obavijestio Komandu mjesta Krstac: »Teritoriju vaše komande branićemo iz više razloga (bolnica, magazini rezervne hrane, položaj prema Bosni i Hercegovini i dr.). Naša odbrana može da bude samo u onom slučaju uspješna, ako je čvrsta pozadina ...«.⁶² U upozorenju GŠ NOP odreda Hrvatske podređenim štabovima i komandama se, pored ostalog, ističe: »Evakuirajte rezervnu hranu partizana, te stoku i hranu civilnog stanovništva u sigurna skloništa u šumi. Ako očuvamo naše jedinice i hranu, teritoriju ćemo kasnije lako ponovo osloboditi.«⁶³

Prilikom evakuacije, od partizanskih straža i ostalog naoružanog ljudstva formirane su čete i bataljoni, koji su do osnivanja korpusnih vojnih oblasti stavljani pod komandu operativne jedinice. Komande područja i mjesta, za vrijeme evakuacije, nalazile su se kod štaba operativne jedinice. Ako je neka vojnopozadinska komanda, zbog iznenadnog neprijateljskog prodora, bila odsječena od operativnih jedinica, ona je dalje djelovala samoinicijativno. Pozitivan primjer je u tom smislu Komanda mjesta Slunj, koja je krajem 1943. g. za vrijeme neprijateljske ofenzive, odsječena od Komande područja, ali se dobro snašla i povezala s Glavnim štabom za Hrvatsku, obavještavajući ga o jačini neprijateljskih snaga i

⁵⁸ Arhiv V. I. I., K. 470 G, dok. 15/41; k. 1896/1, dok. 2/8, 2/39; k. 1771, dok. 3/1, 7/1, k. 1931, dok. 1/9; k. 1761, 57/2, k. 1762, dok. 3/8, 34/4, 36/4; k. 1781, dok. 35/3 Zbornik, V. I. I. tom III/3, dok. 105.

⁵⁹ Zbornik, tom II/4, dok. 125, 75.

⁶⁰ Zbornik, tom III/3, dok. 71.

⁶¹ Arhiv V. I. I. k. 1761, dok. 38/2.

⁶² Zbornik, tom III/3, dok. 121.

⁶³ Zbornik, tom V/3, dok. 124.

njihovu kretanju na tom području. Negativan primjer je postupak većeg dijela vojnopozadinskih organa u području Drvara, za vrijeme neprijateljskog desanta, koji su bili razbijeni pa duže vremena nisu djelovali organizirano. Jedna komanda mjesta bila je 15 dana u rasulu. Nasuprot tome partizanske straže su se snašle i organizirano tukle neprijatelja svuda gdje se pojavio.⁶⁴

ORGANIZACIJA I UPOTREBA SAOBRAĆAJA I VEZA

Saobraćajna sredstva i sredstva veze na oslobođenom teritoriju stavljena su, od samog početka ustanka, pod upravu vojnih vlasti. To je potvrđeno i u propisima o izboru i dužnostima NOO (2. IX 1942).⁶⁵ Rukovođenje saobraćajnim sredstvima za vojne potrebe ostalo je pod upravom vojnih vlasti sve do kraja rata, dok je staranje o održavanju tih sredstava i njihova upotreba za potrebe stanovništva prenošeno i na NOO. Negdje su pod upravom vojnih vlasti zadržane samo glavne komunikacije, a sve druge su ostale u nadležnosti NOO. Tako su na Kordumu u ljeto 1944. g. sve glavne ceste izdvojene iz nadležnosti NOO i stavljene pod vojnu upravu.⁶⁶

Vojnopozadinski organi bili su glavni faktor za održavanje i eksploataciju komunikacija na pozadinskom prostoru.⁶⁷ Za izvršenje mnogobrojnih i raznovrsnih zadataka na ovom sektoru brinuli su se tehnički odsjeci ovih organa, kojima su stajale na raspoloženju stručne službe i radne jedinice na dotičnom teritoriju. Pored toga NOO bili su obavezni da udovolje svim zahtjevima vojnih vlasti koji se tiču održavanja i korištenja saobraćaja. Početkom novembra 1942. godine VŠ NOV i POJ je šefu Tehničkog odsjeka VŠ povjerio organizaciju popravka puta Bihać - Bos. Petrovac. Radovi su se izvodili s mobiliziranim ljudstvom Komande mjesta Drvar i Bos. Petrovac.⁶⁸

Od prostranstva slobodne teritorije, sposobnosti komunikacija i postojećih prijevoznih sredstava zavisio je opseg i način organiziranja saobraćaja, što je bilo različito u pojedinim periodima i krajevima. Željezničke pruge bile su oštećene ili razorene, naročito glavni objekti na njima, a željeznička i automobilska prijevozna sredstva najvećim dijelom ili odvučena na okupirani teritorij, ili uništena. Stoga je željeznički saobraćaj od 1944. g. bio iskorišten samo na prostranijem oslobođenom teritoriju (zapadna Srbija 1941. godine, Bosna, Slavonija itd.). Od sredine oktobra 1942. godine proradila je željeznica NOVJ na relaciji Drvar - Mliništa.

⁶⁴ Arhiv V. I. I. k. 1762, dok. 36/4.

⁶⁵ Zbornik, tom II/6, dok. 3.

⁶⁶ Arhiv V. I. I. k. 1781, dok. 13/5

⁶⁷ Arhiv V. I. I. k. 1901/2, dok. 2/1; k. 1895/5, dok. 12/1; k. 1896/1 dok. 1/2, k. 1782, dok. 36/2; k. 1907/3, dok. 1/3, k. 1766 dok. 3/1, 12/1, 21/2; k. 1771, dok. 15/51; k. 1773, dok. 14/2; Zbornik V. I. I. tom VI/1 dok. 24.

⁶⁸ Zbornik, tom II/6, dok. 150.

Za njega je u Tehničkom odsjeku VŠ NOV i POJ napravljen red vožnje, a podređeni štabovi i jedinice upozorene da red vožnje stupa na snagu 1. januara 1943. godine, da se neće mijenjati i da nitko ne može tražiti da vlak čeka transport bolesnika i ranjenika ili pak neku jedinicu.⁶⁹ Sredinom oktobra 1943. godine, dok su jedinice 12. divizije napadale Pakrac, udarna grupa od 16 boraca iz vojnog slagališta na Psunju dobila je zadatak da iz pilane »Slaveks« izvuče lokomotive i vagonе uskotračne željeznice. Pod veoma teškim okolnostima, napadana neprijateljskom artiljerijom i avijacijom, ta grupa je uspjela da izvuče 4 lokomotive i 13 vagona koji su bili puni drvenom građom.⁷⁰ Partizanski vlak u Slavoniji je saobraćao na relaciji Zvečevo – Cikočka Rijeka i prevozio materijal i borce za partizanske jedinice. Saobraćajni odsjek korpusne vojne oblasti 6. korpusa NOVJ je tada formirao dvije smjene željezničara na oslobođenom teritoriju i naredio da se dvije lokomotive sakriju u bunker u Velikoj Lozaji iznad Zvečeva radi zaštite od avijacije i da ne bi u slučaju neprijateljske ofenzive pale u ruke neprijatelja. Pored prijevoza materijala željeznica je prevozila borce operativnih jedinica iz jednog mjesta u drugo, radi bržeg izvršenja svojih zadataka, kao i stvaranja iznenađenja prilikom napada. Ona je u toku 1949. godine na udaljenosti od 31 km prevezla preko 80 vagona žita koje je bilo namijenjeno za prebacivanje u Baniju, Kordun i Liku, a u ljeto 1944. njome su prebačeni saveznički avijatičari iz Zvečeva na Psunj.⁷¹ U maju 1944. godine na relaciji Zvečevo – Cikočka Rijeka uspostavljen je i putnički vlak koji je vozio po određenom voznom redu. Kada su jedinice 40. divizije zauzele Pakrac i Lipik 14. septembra 1944. godine, zaplijenjene su i tri lokomotive normalnog kolosijeka, 4 putnika i oko 20 teretnih vagona, a u pilani »Slaveks« još 3 lokomotive uskog kolosijeka sa 40 vagona. Time se željeznički vozni park mnogo povećao, pa je 15. septembra formirana željeznička komanda sa sjedištem u Pakracu. Poslije toga uspostavljen je i redovan putnički saobraćaj na uskotračnoj pruzi na relaciji Pakrac – Zvečevo (42 kilometra), a poslije popravka porušenog vijadukta »Krn-dija« (dug 70 metara) i na pruzi normalnog kolosijeka od Poljane do Pivnice (65 kilometara). Te dvije željezničke pruge (u Slavoniji, kao i one druge u Podravini i Moslavini) u dužini od 300 km odigrale su veliku ulogu u prebacivanju boraca operativnih jedinica iz jednog mjesta u drugo, u prebacivanju ranjenika u najbliže bolnice, kao i materijala za potrebe jedinica i stanovništva.⁷²

⁶⁹ Isto, tom II/7, dok. 72; tom II/6, dok. 103, 75; tom II/5, dok. 147.

⁷⁰ Zbornik, tom II/6, dok. 150.

⁷¹ Isto, tom II/7, dok. 72; tom II/6, dok. 103, 74; tom II/5, dok. 147.

⁷² »Četrdeset godina« (knj. 7, »Kultura« 1961, Beograd str. 154-7 i str. 158-160). Oslobođilački rat naroda Jugoslavije (V.I. Institut JNA, Beograd 1958, knj. II, str. 677).

Vojnoistorijski glasnik, br. 5/1961, str. 64.

Arhiv V. I. I., K. 115, dok. 40/3.

Radi osposobljavanja novog kadra i proširivanja znanja kod starog, a u cilju bolje organizacije željezničkog transporta, u Slavoniji je pri Komandi mjesta Lipik krajem 1944. godine organiziran željezničko-saobraćajni kurs i željezničko-blagajnički kurs za polaznike iz Slavonije, Podravine i Moslavine.⁷³ Zbog teškoća u snabdijevanju pogonskim gorivom bio je slabo razvijen saobraćaj motornih vozila, već su svuda glavno prijevozno sredstvo bila zaprežna kola, a u brdskim krajevima i tovarni konji.

Iako je kolski saobraćaj uglavnom služio za vojne potrebe, zadovoljavane su i potrebe stanovništva kad god je to bilo moguće. Tako je još u jesen 1942. g. na teritoriju Komande ličkog područja bio uspostavljen redovan saobraćaj kolima sa tačnim voznim redom.⁷⁴ Za osposobljavanje šofera i njihovih pomoćnika otvarane su pri korpusnim vojnim oblastima škole i tečajevi. Tako je pri Korpusnoj vojnoj oblasti 6. korpusa u septembru 1944. god. u Zvečevu formiran šoferski tečaj, a u novembru iste godine u Pakracu otvorena šoferska škola.⁷⁵ Kola sa zapregom prikupljena su mobilizacijom ili rekvizicijom na neodređeno vrijeme, na duži ili kraći rok, najčešće na mjesec dana, a za vrijeme sezonskih poljskih radova na još kraće vrijeme.⁷⁶

Prikupljena kola su za veće prijevoze formirana u jedinice s različitim nazivima: u Dalmaciji karavani,⁷⁷ u tuzlanskom području komore.⁷⁸ Na Kordunu je jedan dio kola formiran u eskadronu.⁷⁹ S obzirom na to što je kapacitet zaprežnih kola ograničen, a potrebe prijevoza velike, to je upotrebljavan veliki broj kola ili tovarnih konja. Tako je Komanda tuzlanskog područja samo od 1. do 15. decembra 1944. g. uputila u Šekoviće četiri komore sa ukupno 250 kola; Komanda mjesta Šibenik u septembru 1944. g. upotrijebila je 1250 konja. Komanda mjesta Obrovac imala je u septembru 1944. g. za saobraćaj ka Kninu karavan od 12 kola i 105 tovarnih konja.

Na bespuću, za vrijeme zimskih vijavica, preko terena ugroženog od neprijatelja, i svuda gdje se saobraćajna sredstva nisu mogla upotrijebiti, prienos je vršen pomoću ljudi. To je naročito došlo do izražaja u Bosanskoj krajini, Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Omladina krupskog kotara prenosila je žito na daljinu od 45 km;⁸⁰ na drvarskom području u proljeće 1944. prenošeno je u torbama na leđima, na velika odstojanja, dnevno po 5000 kg žita.⁸¹ U februaru 1944. g.⁸² na teritoriju Komande

⁷³ Arhiv V. I. I., K. 1758/2, dok. 3/1-5; Vojnoistorijski glasnik br. 5/1961, str. 64.

⁷⁴ Isto: K. 1907/5, dok. 1/2.

⁷⁵ Isto: K. 1751/2, dok. 21/1-1; K. 1752/1, dok. 9/1-1 i 14/1-1.

⁷⁶ Arhiv V. I. I. K. 1781, dok. 13/5.

⁷⁷ Isto: K. 1896/1, dok. 1/2; k. 1895/4, dok. 3/4, 45/5, 1/7, 1/8.

⁷⁸ Isto: K. 1924/1, dok. 18/1, 7/2.

⁷⁹ Arhiv V. I. I., K. 1781, dok. 13/5.

⁸⁰ Zbornik, tom II/5, str. 78.

⁸¹ Arhiv V. I. I., k. 1762, dok. 56/2.

⁸² Isto: K. 1927, dok. 29/3.

drvarskog područja prekinut je saobraćaj zbog suježnih vijavica i nanosa, pa je prebacivanje žita u Drvar vršeno samo pomoću ljudi i tovarne stoke. Kolone ljudi i stoke su uveče stizale u Drvar i pošto nije bilo mjesta za prenoćište, morale su se noću vraćati. Komanda područja je poduzela izvanredne mjere da se putovi raščiste u roku 2 dana. Istovremeno su organizirane tri etapne stanice na udaljenosti od pola dana marša koje su bile snabdjevene dovoljnim brojem saonica sa zapregama, pa je prijevoz tekao neprekidno, samo danju i zaprege su se do mraka vraćale u svoju etapnu stanicu na konak.

Za prenošenje materijala s okupiranog na oslobođeni teritorij služila su i saobraćajna sredstva kojima je neprijatelj upravljao, naročito željeznice. Tako je rađeno u Srbiji i u nekim drugim pokrajinama još 1941. g. i nastavljeno je u toku cijelog rata. Drug Kardelj u izvještaju od 14. jula 1942. g. o tome kaže: »... iz Ljubljane željeznicom otpremamo čitave vagone materijala za partizane. Baš smo ovih dana ponovo dobili 4 vagona iz Ljubljane, puna raznog potrebnog materijala i tako idu vagoni na sve strane, pa i na njemačku stranu.«⁸³

Vojnopozadinski organi stekli su velike zasluge u organiziranju i održavanju veza. Pored redovnih veza s pretpostavljenim, potčinjenim i susjedima trebalo je osigurati veze i s najbližim operativnim jedinicama, s narodnim vlastima, političkim rukovodstvima na terenu, raznim obavještajnim punktovima na slobodnom i okupiranom teritoriju itd. Ako se ima u vidu da je to sve rađeno u uvjetima opće oskudice tehničkih sredstava, stalnog ugrožavanja od neprijatelja i nedostatka stručnih kadrova, može se vidjeti kakve je teškoće trebalo savladivati da bi se na dotičnoj teritoriji osigurala neprekidna veza. Vrhovni štab NOP i DVJ je 17. septembra 1942. godine upozorio Komandu drvarskog područja da se na dijelu teritorija Glamočkog i Drvarskog kotara prikupljaju i krstare četničke bande i da presretaju kurire VŠ i drugih partizanskih jedinica, prave zasjede i pljačkaju. Zbog toga je naredio da se postave partizanske straže na važnim čvorovima i selima koja su četnički nastrojena i onim koja su blizu planina da bi im se spriječilo presretanje kurira, dolazak za hranu u obližnja sela, te preporučuje da se organiziraju male mobilne jedinice za gonjenje četničkih odjeljenja čim se ona pojave.⁸⁴

Poslovima organizacije i održavanja svih vrsta veza, uključujući i poštansku, bavile su se tehničke sekcije vojno-pozadinskih organa. One su pored toga radile i na osposobljavanju stručnog kadra i na formiranju specijalnih stručnih ekipa i jedinica za vezu,⁸⁵ a kod nekih komandi područja i mjesta sa svojim stručnim ekipama osposobljavale su električne centrale i mreže i pružale pomoć na elektrifikaciji nekih naselja.

U početku su obično formirani vodovi za vezu pri komandama područja i mjesta, koji su kasnije po potrebi prerastali u čete. U ljeto

⁸³ Zbornik, tom II/5, dok. 29.

⁸⁴ Zbornik, tom II/6, dok. 51.

⁸⁵ Arhiv V. I. I., K. 1780, dok. 4/6; Zbornik tom II/9, dok. 94.

1944. g. Komanda podgrmečkog područja imala je četvu za vezu od 125 ljudi.⁸⁶ U isto vrijeme postojale su čete za vezu pri komandama mjesta Ključ i Mrkonjić-Grad.⁸⁷ Ljudstvo za vezu osposobljavano je na specijalnim tečajevima. Pri komandi banijskog područja formiran je u ljeto 1943. g. telefonski vod od omladinaca s kojima je prethodno održan stručan tečaj.⁸⁸ Pored toga pri komandama područja su otvarani tečajevi za upravitelje pošta, njihovih zamjenika i drugih službenika radi osposobljavanja kadra na oslobođenom teritoriju. To je omogućivalo da se za kratko vrijeme proširi poštanska služba i otvore nove pošte i punktovi u rječnu gdje toga nije bilo.⁸⁹

Svi vojnopozadinski organi nastojali su da uvijek po mogućnosti uspostave telefonske veze, bar s najvažnijim komandama i ustanovama. Međutim to je često puta bilo teško ostvarljivo, naročito tamo gdje su bile uništene postojeće stalne linije i uređaji, ili gdje je telefonska mreža bila slabo razvijena. Sredstva za podizanje telefonskih linija stalno su prikupljana na razne načine. Prilikom upada na okupirani teritorij uzgredno je vršeno i skidanje telefonskih linija i odnošenje na slobodnu teritoriju.⁹⁰ U Lici, Baniji, Crnoj Gori i drugim pokrajinama ponekad su vršene akcije radi skidanja i odnošenja telefonskih žica.⁹¹ Stalnim naporima telefonska mreža je neprekidno dopunjavana i usavršavana. Tako je krajem 1942. godine postojala telefonska veza između GŠ NOV i PO Hrvatske i VŠ NOV i POJ na relaciji Glamoč – Mlinište – Mrkonjić-Grad, u prvoj polovini 1942. godine u Crnoj Gori je bilo oko 200 km telefonske linije, a u 1943. g. na teritoriju Komande kordunskog područja bilo 300 km telefonskih linija kojima su bile povezane gotovo sve važnije ustanove,⁹² u Slavoniji⁹³ su ne samo komande područja bile telefonski međusobno povezane već su one bile povezane sa komandama mjesta, radionicama, bolnicama i slično, a u zapadnoj Bosni⁹⁴ sve komande mjesta. Od 1944. g. na svim oslobođenim teritorijima uspostavljena je redovna telefonska veza. U proljeće 1944. g. na području Berana postojala je telefonska veza do svih važnijih mjesta i ustanova.⁹⁵

Iako su tehnička sredstva iskorištavana u punoj mjeri kad god je to bilo moguće, ipak su za cijelo vrijeme kuriri bili glavno sredstvo i nosioci službe veze. Broj kurira nije bio ograničen, jer su po potrebi, pored boraca, služili za to svi pouzdani stanovnici na dotičnoj teritoriji. Naro-

⁸⁶ Isto: k. 1762, dok. 53/5.

⁸⁷ Isto: k. 1762, dok. 36/5

⁸⁸ Isto: k. 1782, dok. 14/2; k. 1756/6, dok. 13/1-4; k. 1757/3, dok. 16/1-3 i k. 1758/2, dok. 18/1-3 i 5/1-12; k. 1751/1, dok. 15/1-1; k. 1751/2, dok. 1/2-8.

⁸⁹ Isto: k. 1756/1, dok. 9/1-5.

⁹⁰ Arhiv V. I. I., k. 1782, dok. 26/6.

⁹¹ Isto: k. 1907/5, dok. 1/2, k. 426, dok. 41/3.

⁹² Isto: k. 1781, dok. 42/3; Zbornik, tom II/7, dok. 5; tom II/6, dok. 174; tom II/5, dok. 147; tom II/4, dok. 48, tom II/3, dok. 14.

⁹³ Isto: k. 4706, dok. 18/40; k. 107, dok. 15/1-3.

⁹⁴ Isto: k. 1761 dok. 58/1, 59/1; k. 1762 dok. 35/5, 53/5.

⁹⁵ Isto: k. 1773, dok. 3/1.

čito je omladina u tome izvršila veliku ulogu, a vrlo često su za te dužnosti služila i djeca. Kuriri su bili nezamjenljivi na pravcima gdje je neprijatelj ugrožavao veze, pa je sve poruke trebalo prenositi usmeno, kako bi se izbjeglo da se neprijatelj dočepa naših pismenih dokumenata. U tome pogledu istakli su se naročito žene i djeca.

Pored povremenog upućivanja kurira po određenim zadacima, da bi veza bila što brža a da se pošta ne bi zadržavala na putu dugo, postojala je i stalna teritorijalna, kurirska veza pomoću releja.⁹⁶ Svaka komanda mjesta je organizirala potreban broj relejnih stanica jačine najmanje 4 borca i pomoću njih uspostavljala sigurnu vezu preko svoje teritorije. U uputstvu GŠ NOP odreda Hrvatske od 1. marta 1942. upućenom Štabu grupe kordunaških NOP odreda, pored ostalog, stoji: »a) Relejna stanica će biti u Plavčoj Dragoj u kućama dvojice stalnih kurira . . . Njihova je dužnost da primaju poštu od kurira Glavnog štaba i viših kurira, te da ju s mesta nose k vama ili ovamo u Glavni štab«.⁹⁷ U Sloveniji je 1942. g. postojala »kurirska štafeta« na biciklima.⁹⁸ U Bosni je bilo obično po 4-6 relejnih stanica na teritoriju svake komande mjesta i službu su organizirale pomoću kurira pješaka.⁹⁹ U Bosni su ponekad razbijene četničke grupice ometale rad relejnih stanica. Takav je slučaj bio u ljeto 1944. g. na teritoriju Komande prnjavorskog područja, ali do prekida veze nije dolazilo, jer je pošta prenošena pomoću ojačanih patrola partizanskih straža.¹⁰⁰ To nije bio usamljen slučaj, jer su partizanske straže u znatnom broju komandi područja vršile funkciju relejnih stanica, prihvaćale kurire operativnih jedinica i teritorijalnih organa i osiguravale im, prema hitnosti i važnosti njihovih zadataka, oružanu pratnju i odgovarajuća prijevozna sredstva kojima su raspolagale, ili su do njih mogle doći u svom rejonu. Tu istu obavezu imali su i ostali vojnopoziadinski organi.

MOBILIZACIJA LJUDI, STROKE I PRIJENOSNIH SREDSTAVA

Široka politička platforma narodnooslobodilačkog pokreta i utjecaj Komunističke partije, koji je s razvojem ustanka stalno jačao omogućili su snažnu moralnu i materijalnu podršku svih jugoslavenskih naroda njihovoj narodnooslobodilačkoj vojsci. Ta podrška očitovala se u tome što se stalno proširivala masovna baza borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Zahvaljujući tome, pitanje mobilizacije i popune jedinica NOV u svim fazama rata uvijek se uspješno rješavalo. Broj spremnih ljudi za borbu uvijek je bio znatno veći od mogućnosti njihova opremanja oruž-

⁹⁶ Arhiv V. I. I., k. 1896, dok. 3/2, 1895/4, dok. 3/4, 45/5: 1907/5, 1/2; k. 1761 dok. 2/3; 1766; 3/1; Zbornik, tom VI/2, dok. 88.

⁹⁷ Zbornik, tom V/3, dok. 76.

⁹⁸ Isto, tom VI/3, dok. 54

⁹⁹ Arhiv V. I. I., k. 1761, dok. 58/1, 59/1; 1762 dok. 35/5, 34/4, 36/5, 48/4, 33/4.

¹⁰⁰ Arhiv V. I. I., k. 1762, dok. 48/4.

jem, koje se sve do pred kraj 1943. godine, izuzev kraćeg perioda 1941, kada je radila tvornica u Užicu, isključivo dobivalo borbom od neprijatelja. Upravo je naoružavanje i opremanje jedinica NOV oružjem i opremom otetom od neprijatelja bilo jedna od specifičnosti NOR-a i stvaranja naše armije.

U prvom periodu ustanka mobilizacija je bila isključivo na principu dobrovoljnosti. Ali i tada bilo je izuzetaka. U slučajevima kada se borbom protiv neprijatelja dolazilo do veće mase oružja, u nekim krajevima prelazilo se na obaveznu mobilizaciju. Takvih slučajeva bilo je krajem 1941. godine na Kozari, početkom 1942. godine u novooslobođenoj oblasti Foče, Goražda i Čajnića, zatim u Crnoj Gori pred napad na Plevlja itd.¹⁰¹ Komanda Korduna i Banije je 2. novembra 1941. godine naredila komandantima bataljona (rejona) da izvrše mobilizaciju cjelokupnog za borbu sposobnog ljudstva, koji će se organizirati u desetine, vodove, čete i bataljone i da se s njima izvodi obuka. Trebalo je da ljudi ostanu kod kuće i da rade svoje redovne poslove dok ne dobiju poziv za stupanje u partizanske jedinice.¹⁰² Ali, i u tim slučajevima pri mobilizaciji novih boraca bilo je kudikamo više elemenata dobrovoljnosti nego administrativnog određivanja tko će ići u vojsku. Tako je, na primjer, u Crnoj Gori dobrovoljnost bila zastupljena i prilikom reorganizacije jedinica, kad je vršen prijelaz sa sistema formacije po selima, općinama i plemenima na formiranje »stajace« vojske.¹⁰³ Tako je rađeno i kasnije prilikom formiranja i popune udarnih jedinica (bataljona i brigada). Držeći se principa dobrovoljnosti u popuni ljudstva jedinica NOV, Partija je time osiguravala njihov visoki politički kvalitet, jer je uvijek isticala da politički svjestan borac, koji je spreman da se žrtvuje za pobjedu stvari za koju se borio, predstavlja najveću vrijednost.

U nekim ustaničkim krajevima gdje su brzo sazreli svi uvjeti za obaveznu mobilizaciju, ona je prilično dugo bila zanemarivana, jer je popuna ljudstva na dobrovoljnoj bazi potpuno zadovoljavala popune jedinica NOV. Međutim na taj način su ostajala po strani ona naselja i oni građani koji su bili pod manjim ili većim utjecajem neprijatelja ili zastrašeni ustaškim i četničkim terorom. Pa i poslije kad se prešlo na obaveznu mobilizaciju, i dalje je ostavljena mogućnost dobrovoljnog stupanja u NOVJ, a ponegdje se išlo i linijom manjeg otpora. O tome se, krajem 1943. g., u jednom izvještaju Komande kordunskog područja¹⁰⁴ navodi: »Pri mobilizaciji grešilo se, jer se mobilisalo sve sa ustaških terena, a dizalo se ruke od krajeva gdje to nije išlo«. Dalje se tvrdi da je mobilizacija potpuno uspjela tek onda kad je oko Plaškog razbijeno četništvo, a u hrvatskim selima mačekovština. Nasuprot tome, u Baniji je još u ljeto

¹⁰¹ Zbornik, tom II/2, dok. 150.

¹⁰² Isto: tom V/2, dok. 1.

¹⁰³ Isto: tom III/3, dok. 28.

¹⁰⁴ Arhiv V. I. I., k. 1781, dok. 35 i 42/3.

1943. g.¹⁰⁵ vođeno strogo računa o tome da se teret mobilizacije vrši ravnomjerno, pa je iz kotara Gline pozvan znatno manji broj obveznika »jer je dao najviše partizana«.

Vrhovni štab i glavni štabovi stalno su upozoravali na potrebu da se mobilizacija provodi pravilno i da svi krajevi budu srazmjerno zastupljeni. Glavni štab za Hrvatsku je o tome 22. marta 1943. g. izdao uput¹⁰⁶ radi jednoobraznog postupanja na svojoj teritoriji u kome se predviđa da vojnoj obavezi podležu svi sposobni muškarci od 18 do 45 godina, i to do 35 godina starosti – I poziv, a ostali – II poziv. Obveznici I poziva se raspoređuju u operativne jedinice, a II poziv se može po potrebi uključivati u pozadinsku službu, radove i za druge potrebe. Za radove se mogu pozivati i žene do 45 godina starosti, kao i mlađi od 18 godina. Uput sadrži odredbe o načinu pozivanja, utvrđivanja sposobnosti i upućivanja u jedinice, kao i način popisa stoke i prijenosnih sredstava. Slične propise su izdavali i ostali glavni i operativni štabovi.

Određivanje donje i gornje granice starosti u toku NOR-a nije bilo kruto postavljeno; u NOV i POJ mogao je da stupi svako (naravno pod uvjetima da nije počinio zločine nad narodom) tko je želio i bio sposoban da se bori, bez obzira na doba starosti. Tek u završnoj fazi rata, prilikom opće mobilizacije, postavljena je donja i gornja granica za obaveznu mobilizaciju. Međutim ni tada godine starosti nisu bile prepreka za dobrovoljno stupanje u NOV i POJ, jer je dotadašnje iskustvo potvrdilo da je visoka svijest naših ljudi brisala sve granice utjecaja starosti na moral. Mnoge jedinice su bile popunjene ljudstvom različitih godina starosti, često u rasponu od po 20 i više godina, ali moralni faktor i međusobna briga, drugarski odnosi i pružanje bratske pomoći nisu dopuštali da oslabi udarna snaga i pokretljivost jedinica.

Međutim, kako je ustanak uzimao sve veće razmjere i kako se u borbu protiv okupatora i izdajnika uključila osnovna masa svih jugoslavenskih naroda, stvarali su se uvjeti da se dobrovoljna mobilizacija zamijeni obaveznom. Velikim pobjedama 1941–1943. g. stvorena je nova država ravnopravnih i bratskih jugoslavenskih naroda. Sve je to bio razlog da Drugo zasjedanje AVNOJ-a donese odluku o osnovnoj mobilizaciji građana u NOVJ. To je bio prvi opći propis koji je važio za cijelo područje Jugoslavije. Do tada je mobilizacija vršena prema direktivama Glavnih štabova i propisima koje su izdavale lokalne vojne vlasti. Opći propisi se ranije nisu mogli ni donositi, jer su prilike u raznim krajevima bile veoma različite. To potvrđuje i neravnomyernost u provođenju obavezne mobilizacije. Na primjer ona se u Slavoniji vršila preko mobilizacijskih centara komandi područja još u jesen 1942,¹⁰⁷ a na teritoriju banjalučkog područja prešlo se sa dobrovoljne na obaveznu mobilizaciju tek početkom jula 1944. g., premda je ta komanda imala slobodan teritorij znatno ranije.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Isto: k. 1782, dok. 14/2.

¹⁰⁶ Isto: k. 1780, dok. 8/4.

¹⁰⁷ Arhiv V. I. I., k. 1484, dok. 17/6, k. 1483, dok. 14/1, k. 1481, dok. 31/8.

¹⁰⁸ Arhiv V. I. I. k. 1762, dok. 57/4.

Mobilizacija u toku NOR-a zadržala je svoj specifičan oblik sve do kraja rata. Čak i onda kad je stvoren neprekidni front i kada su pozadinske ustanove razvijene po klasičnim principima, nisu se kruto primjenjivale uobičajene forme kao kod drugih armija, da se u te jedinice isključivo šalju starija godišta. Iz idućih nekoliko primjera vidi se kako je vršena mobilizacija ljudstva u pojedinim krajevima, kakvi su se pri tome problemi javljali i kako su se rješavali.

Još u proljeće 1942. g. prilikom stvaranja udarnih jedinica u Crnoj Gori, na durmitorskom području¹⁰⁹ je utvrđeno da je odziv za stupanje u te jedinice bio slab, dok je u isto vrijeme odziv za stupanje u partizanske straže bio vrlo dobar. Ta pojava nije bila odraz želje da se izbjegne opasnost na frontu i ostane u pozadinskoj zavjetrini, jer su se tada i udarne jedinice i partizanske straže jednako dobro tukle i s Talijanima i sa četnicima. To je prosto bio izraz želje jednog dijela boraca da ostanu na svom terenu u blizini svojih kuća, baš zato što su težili da oni sami zaštite svoje domove i porodice. Međutim ubrzo je većina tih boraca, kada se s njima pojačao politički rad, dobrovoljno stupila u udarne i proleterske jedinice, gdje su se pokazali odličnim borcima na svim bojištima širom naše zemlje. Sličnih primjera moglo bi se navesti iz svih krajeva zemlje, kako iz perioda početka ustanka, tako i iz kasnijih razdoblja NOR-a. Opća je pojava bila da su borci iz sela u početku nastojali da se uključe u one jedinice koje su se nalazile u blizini njihova rodnog kraja. Međutim poslije manjeg ili dužeg vremena partijske organizacije u jedinicama su uspjevale da od njih stvore borce koji su bili spremni da se bore u svim krajevima naše zemlje.

Pitanjima mobilizacije nikada se nije prilazilo kruto. Uvijek se nastojalo da se tome pride politički, s potrebnim objašnjenjima i sa što manje prinude. Tako na primjer na području Banije u ljeto 1943. g.¹¹⁰ iz kotara Dvor se na poziv za stupanje u jedinice NOV i POJ odazvalo samo 50% obveznika. Onima što nisu izvršili svoju dužnost, ponovo je upućen pismeni poziv, a ponegdje su poslate partizanske straže. Na istom području u proljeće 1944. g.,¹¹¹ u jeku opće mobilizacije, obveznici iz općine Gora, koja je bila na domaku neprijateljskog uporišta, nisu mobilizirani, već su pozivani da se dobrovoljno jave u partizanske straže. Na Kordunu u ljeto 1944. g.¹¹² pohvatani dezerteri raspoređeni su u partizanske straže radi pripreme za vraćanje u operativne jedinice. Na teritoriju Komande mjesta Trogir u proljeće 1944.¹¹³ g. neki od mobiliziranih obveznika koji su bili upućeni u Bosnu, u operativne jedinice samovoljno su se vratili i stupili u partizanske straže. Drugi se na mobilizacijski poziv nisu ođazvali, ali su dobrovoljno stupili u partizanske straže.

¹⁰⁹ Zbornik, tom III/3, dok. 118.

¹¹⁰ Arhiv V. I. I., k. 1782 dok. 14/2.

¹¹¹ Isto: k. 1781, dok. 4/8.

¹¹² Isto: k. 1896/1, dok. 1/2.

¹¹³ Isto: k. 470 G, dok. 18/40, k. 1782, dok. 14/2.

I u tim drugim slučajevima kada se, iz raznih razloga, obveznici nisu odazvali na poziv za mobilizaciju, prinudne mjere i kazne su preduzimane samo protiv izrazitih narodnih neprijatelja, dok se na ostale obveznike politički utjecalo da ispune svoju dužnost. Tako je rađeno u ljeto 1943. g.¹¹⁴ u nekim krajevima Hrvatske; a u jesen 1944. g. u Bosni na području Banjaluke, Tuzle i drugih krajeva. Gotovo uvijek politička objašnjenja i borba za ljude davali su dobre rezultate.

Obaveznoj mobilizaciji pribjegavalo se vrlo rano i sa ciljem da se omete predviđena mobilizacija kvislinških i okupatorskih vlasti. Tako je rađeno u Lici 1942. god.,¹¹⁵ u Baniji i Slavoniji 1943. g.¹¹⁶ i u drugim krajevima. U istom cilju vršena je obavezna mobilizacija i u Crnoj Gori, iako je tada popunjavanje jedinica bilo na strogo dobrovoljnoj bazi. Tako je komanda područja durmitorskog NOPO izdala 5. juna 1942. g. ovo naređenje:¹¹⁷ »Talijani i četnici nadirući kroz slobodne krajeve, pored pljačke, terora i nasilja, prisilno mobilišu sve naše ljudstvo, zadržavajući specijalno omladinu da služi njihovim prljavim ciljevima. Sva omladina na teritoriji Pive od 18–25 godine od danas se smatra mobilisanom, ima se prikupiti u Goranskom 6. VI 1942. g. do 5 sati posle podne. Sa sobom da ponesu svu vojničku spremu, oružje i municiju ukoliko je ima«. To je bio samo jedan pokušaj, ali je vrijedno da se spomene.

Do formiranja komandi područja izvršenje mobilizacije padalo je uglavnom na štabove operativnih jedinica, koji su to provodili neposredno, primanjem dobrovoljaca, ili posredno preko komandi mjesta i partizanskih straža. Poslije formiranja komandi područja taj zadatak prenijet je na njih, ali su operativne jedinice i dalje primale dobrovoljce i neposredno vršile mobilizaciju na terenu na kome su se zadržavale.¹¹⁸ Privremeni upravni odsjek pri VŠ NOV i POJ naredio je 11. decembra 1942. Komandi mjesta Cazin da, preko NO odbora, u cazinskom kotaru i općini Bužimu izvrši popis vojnih obveznika od navršene 18. do 45. godine i da saopći svim obveznicima da na poziv vojnih vlasti stupe u redove NOVJ.¹¹⁹

Evidenciju obveznika i glavni posao oko pozivanja obveznika vršile su komande mjesta.¹²⁰ Ali je ponegdje rađeno i drukčije. Tako je u januaru 1943. g. štab 4. divizije slao vojnoteritorijalnim organima potpisane pozive radi mobiliziranja boraca.¹²¹

Jedan od važnih faktora u političkoj pripremi mobilizacije bile su partijske organizacije, koje su uz pomoć ostalih antifašističkih organizacija neprekidno u masama objašnjavale ciljeve narodnooslobodilačke

¹¹⁴ Isto: k. 1896/1, dok. 6/2; k. 1762, dok. 39/5, k. 1924, dok. 16/1.

¹¹⁵ Zbornik, tom V/8, dok. 1.

¹¹⁶ Arhiv V. I. I., k. 1872, dok. 36/2; k. 1484, dok. 17/6, 22/6, 25/6, k. 1474, dok. 21/1 i nem. k. 40 E dok. 57/3.

¹¹⁷ Zbornik, tom II/3, dok. 171.

¹¹⁸ Arhiv V. I. I., k. 1761, dok. 58/1, k. 907 A, dok. 12/19, k. 1474, dok. 3/1 Pismo CK KPJ od 8. II 1944. g.

¹¹⁹ Zbornik, tom II/7, dok. 15.

¹²⁰ Arhiv V. I. I., k. 1782, dok. 14/2, 46/5, k. 1741, dok. 59/1, k. 1773, dok. 4/1.

¹²¹ Isto: k. 907 A, dok. 12/19.

borbe i neophodnost da u ovoj borbi učestvuje čitav narod. Na neoslobođenom teritoriju, pored toga, partijske organizacije su prihvale dobrovoljce i preko svojih veza ih prebacivale na oslobođeni teritorij. To je bilo karakteristično naročito pri mobiliziranju i izvlačenju radnika – dobrovoljaca iz gradova, koje je već u početku ustanka uzelo veće razmjere. Partijske organizacije su sve do kraja rata, na najrazličitije načine, utjecale na rješavanje ili rješavale niz pitanja iz oblasti mobilizacije. One su svojim neprekidnim aktivnim političkim radom i mobilizacijom snaga za oružanu borbu dale krupan doprinos narastanju i jačanju NOVJ.

Što se tiče političke pripreme mobilizacije valja posebno istaći i zasluge partizanskih odreda i operativnih jedinica (brigada i divizija). One su samim svojim postojanjem na jednom teritoriju ulijevale povjerenje stanovništvu. Pored intenzivnog političkog i kulturnog rada među narodom jedinice NOV i POJ su svojim vojničkim držanjem i pravilnim stavom prema narodu brzo osvajale simpatije masa, naročito omladine, koja se najčešće dobrovoljno uključivala u borbu. U obavještenju štaba I. bosanskog udarnog korpusa NOVJ od 2. februara 1943. godine se pored ostalog kaže: »Naše divizije, brigade i ostale jedinice razviće sa drugim antifašističkim organizacijama najveću kampanju za dobrovoljce u NOVJ . . .«. ¹²² Stoga su ponekad pokoje jedinice prebacivane u neki kraj s posebnim zadatkom da stvore uvjete za izvršenje mobilizacije. U tom cilju je štab Grupe vojvođanskih udarnih bataljona, u aprilu 1943. g., donio odluku o upućivanju jednog bataljona iz Bosne u Srijem radi mobilizacije novih boraca. ¹²³

U prvom periodu mobilizirani borci upućivani su neposredno u jedinice, gdje su dobijali osnovna vojna znanja. Kasnije su partizanski odredi često bili one jedinice iz kojih se vršila popuna brigade i divizije. Međutim u nekim krajevima su i vojnopozadinski organi organizirali tečajeve za najosnovnije vojnopoličko obrazovanje novih boraca, poslije kojih su ih raspoređivali u operativne jedinice. ¹²⁴ U Slavoniji su u ovu svrhu, već u jesen 1942. g., osnovani posebni mobilizacijski centri, ¹²⁵ po dva u mobilizacijskom rejonu svakog partizanskog odreda, odnosno kasnije na teritoriji svake komande područja. Samo za mjesec dana u ta dva mobilizacijska centra prošlo je oko 400 novih boraca, pretežno omladinaca. U izvještaju od 17. marta 1943. g. navodi se da je kroz pet mobilizacijskih centara prošlo daljih 4800 boraca, čime je operativnim jedinicama pružena velika pomoć, jer su dobile za one prilike dovoljno obučene borce.

Vojnopozadinski organi su isto tako izvršili značajnu ulogu u pogledu mobilizacije stanovništva, stoke i prijenosnih sredstava za izvođenje ve-

¹²² Zbornik, tom IV/10, dok. 11; IV/9, dok. 150.

¹²³ Arhiv V. I. L., k. 1484, dok. 15/6.

¹²⁴ Isto: k. 1782, dok. 36/2, k. 1762, dok. 48/4, k. 1474, dok. 19/1.

¹²⁵ Isto: k. 1484, dok. 35/2, k. 1483, dok. 1/4, k. 1481, dok. 17/8 i 31/8 k. 102 B, dok. 28/2; Zbornik, tom V/8, dok. 27 i tom V/9, dok. 77.

ćih radova na vojnim objektima (skloništa, bolnice, radionice), za sprečavanje rušenja, za evakuaciju ranjenika ili materijala s ugroženog teritorija, za transport ratnog plijena itd. U naređenju GŠ NOP odreda Hrvatske Štabu Primorsko-goranskog NOP odreda od 23. marta 1942. pored ostalog kaže se: »Mobilizirajte što veći broj hrvatskih seljaka sa kram-povima i motikama, da pođu zajedno s partizanima uništavati prugu«. Štab 8. brigade 7. divizije NOVJ je za vrijeme tzv. Četvrte neprijateljske ofanzive pisao VŠ NOV i PO Jugoslavije: »Preko Komande mjesta u Gornjem Vakufu, a i po selima gde su smešteni naši bataljoni pristupili smo prikupljanju tovarnih konja, potrebnih za evakuaciju dobitnog plena u Prozoru i za prenos ranjenika«. Na području Bosanske krajine početkom 1943. godine osnovane su radne čete koje su imale zadatak da ruše komunikacije u širim razmjerima radi sprečavanja prelaska neprijateljskih motorizovanih kolona prilikom njihova upada na slobodan teritorij.¹²⁶

Najveće teškoće su iskrsavale u zadovoljavanju potreba u prijevoznim sredstvima. Narodni odbori su često dolazili u situaciju da ne mogu zadovoljiti sve zahtjeve vojnih vlasti i drugih organa. Stoga je šef Privremenog upravnog odsjeka VŠ NOP i DVJ upozorio vojnopozadinske vlasti da one u sporazumu sa NO odborima moraju najpravičnije postupati pri opterećivanju naroda, bilo davanjem radne snage, bilo davanjem konja i zaprega. Ne smije se dogoditi da neki budu stalno opterećivani, a drugi nikako ili rijetko, niti da glavni teret pada na najsiromašnije, umjesto da padne na najimućnije i na one koji imaju najviše radne snage i sredstava.¹²⁷ Da bi se to pitanje najpravičnije riješilo, VŠ NOV i POJ 25. decembra 1942. g.¹²⁸ izdao je naredbu kojom se regulira upotreba radne snage i prijevoznih sredstava za javne radove i potrebe narodnoslobodilačke vojske na ovaj način: komande područja uz pomoć komandi mjesta i kotarskih NOO izrađuju plan o davanju narodne radne snage i prijevoznih sredstava s naznačenjem u kome pravcu i do koje tačke imaju ići radnici ili prijevozna sredstva dotične općine, a kada cio put bez pretovara; naloge za mobilizaciju konja, kola, saonica i zaprega za privremene potrebe vojske daje dotična komanda mjesta kotarskom NOO po trebovanju operativne jedinice od bataljona naviše; za prijenos ranjenika mogu operativne jedinice ili uprave bolnica trebovati prijenosna sredstva direktno od NOO. Na svim prijenosnim sredstvima ranjenici i bolesnici imaju prvenstvo i za njihov prijenos može se iskrcati teret koji se već nalazi na prijenosnim sredstvima; ovlašćeni vojni kuriri imaju također prvenstvo na odgovarajuća prijenosna sredstva; za tehničke javne radove tehnički odsjeci komandi područja trebaju radnu snagu od kotarskih NOO; za lokalne potrebe u djelokrugu komande mjesta radnu snagu

¹²⁶ Zbornik, tom V/3, dok. 62, 115 i 121; tom IV/10, dok. 118; Arhiv V. I. I. kut. 426 A, dok. 32/8; Zbornik, tom IV/10, dok. 11; tom IV/9, dok. 148; 151; tom II/10, dok. 178; tom II/6, dok. 151, 152, 153, 150, 70; tom II/4, d. 149.

¹²⁷ Isto: tom II/6, dok. 121.

¹²⁸ Isto: tom II/7, dok. 55.

daju općinski i seoski NOO i o tome se obavještava kotarski NOO, radi evidencije; u hitnim slučajevima komande područja i mjesta mogu vršiti mobilizaciju radne snage neposredno preko općinskih i seoskih NOO, obavještavaju o tome kotarski NOO; mobilizacija stručnjaka ostaje u nadležnosti Odsjeka VŠ za vojne vlasti u pozadini.

SNABDIJEVANJE

Naše oružane snage stvorene su i razvijene bez skladišta ratnog materijala, opreme i sredstava ishrane, bez industrijskog potencijala, bez oslonca na savezničke zemlje i armije, pod neprekidnom borbom sa najmodernije naoružanim neprijateljem i sve do pred kraj 1943. g. bez ikakve materijalne pomoći sa strane. To su sve bili faktori koji su imali veliki uticaj na rješavanje operativnih zadataka u pojedinim razdobljima rata. Govoreći o događajima iz V ofenzive drug Tito o tome kaže:

»Dalje treba imati na umu da faktori koji kod običnih vojski, koje posjeduju sve što je potrebno za ratovanje imaju drugostepenu, dapače i trećestepenu važnost, u našoj armiji imaju prvostepenu važnost. Na primjer, za našu narodnooslobodilačku vojsku od prvostepene je važnosti ekonomsko stanje naroda na onom prostoru gdje se vode operacije. Mi u dubokoj pozadini nemamo magazina s hranom i fabrika za preradu hrane, kao što ima neprijatelj, i zato smo često prisiljeni da stvaramo svoje strateške planove prvenstveno uzimajući u obzir taj faktor. Drugo, mi nemamo fabrika oružja i municije i zato smo često prisiljeni udešavati svoju operativnu taktiku u vezi sa tim faktorom, bilo da se brane ili ne brane neki položaj ili teritorija, već prema tome koliko ima municije, ili da se napadne neko mjesto ili grad bez neke strateške važnosti za nas, samo da se osvoji oružje i municija.«¹²⁹

U prvom periodu ustanka brigu oko snabdijevanja svim potrebama preuzeli su partizanski odredi uz pomoć partijskih organizacija. Dana 3. septembra 1941. godine Operativni komitet KPH Karlovac dao je direktivu rejonskim komitetima KPH da sakupljaju i skrivaju u posebna skloništa živežne namirnice, odjeću, obuću, novac i drugo, da pomognu pogorelece i opljačkane i organiziraju seoske straže.¹³⁰ Ali s prvim oslobođenim područjima formiraju se i prvi NOO koji su pored ostalih dužnosti imali kao glavni zadatak da se staraju o snabdijevanju vojnih jedinica svim potrebama. Još u septembru 1941. godine Štab gerilskih NOP odreda za Korenicu i okolice naredio je da se pristupi organiziranom radu za stvaranje rezervi živežnih namirnica i da se u svakom selu formira »Odbor za narodnu ishranu« od 3 do 4 člana. Zadaci tih odbora bili su da se svim sredstvima prikuplja žito, brašno, grah, krompir, mast, pekmez, suho voće, suhu slaninu, meso i ostale živežne namirnice; pored toga je naglašeno da se sakuplja svaka vrsta odjeće, vuna, štofovi, čarape, do-

¹²⁹ Tito, Stvaranje i razvoj JA, I str. 238, 239.

¹³⁰ Zbornik, tom V/1, dok. 18.

maće platno, košulje i dr., kao i to da se sve to smjesti na sigurna mjesta, da bi kasnije poslužilo borcima partizanskih jedinica i nezbrinutom stanovništvu.¹³¹ U izvještaju štaba Primorsko-goranskog NOP odreda od 18. decembra 1941. godine navodi se da je u Gorskome kotaru stvorena oslobođeni teritorij i da su formirane narodne straže i NO odbori, koji su otpočeli rješavati pitanje snabdijevanja partizanskih jedinica i stanovništva živčnim namirnicama, posebno solju, za vrijeme blokade tog teritorija od ustaša i Talijana.¹³² Na taj način partizanski odredi dobijali su svoju pozadinu, čija je cjelokupna aktivnost usmjerena u interesu narodnooslobodilačke borbe. To nije bila čvrsta, nepovrediva pozadina klasičnog tipa, već partizanska pozadina koja je uvijek osnivana na slobodnom dijelu teritorija, tamo gdje su se nalazile jedinice. Ali u smislu snabdijevanja, u pozadinu se može računati i dio okupiranog teritorija s kojeg je stanovništvo pod rukovodstvom partijskih i drugih organizacija organizirano vršilo razne funkcije i davalo doprinos u općim naporima naših naroda u borbi protiv okupatora.¹³³

Kao prvi vojnopozadinski organi koji su u snabdijevanju pružali pomoć NOO i operativnim jedinicama bile su partizanske straže i komande mjesta. Kasnije, poslije osnivanja komandi područja, briga oko snabdijevanja vojnih snaga u velikoj mjeri je prenesena na vojnopozadinske organe. Međutim i dalje su štabovi brigada i divizija i drugih jedinica poklanjali veliku pažnju snabdijevanju i aktivno učestvovali u tome poslu, naročito prilikom sezonskih prikupljanja žetve i prilikom provođenja obimnijih rekvizicija, koje vojnopozadinski organi svojim snagama nisu mogli ostvariti. To je rađeno u duhu naređenja VŠ od 2. maja 1942. g., u kome se između ostalog kaže:

»Osnivanjem komandi područja uveliko će biti olakšani poslovi štabova odreda, naročito što se tiče materijalnog snabdijevanja. S druge strane, mi štabovi ovo ne treba da shvate bukvalno. I oni se moraju starati o snabdijevanju ljudstva. Oni su lično odgovorni za pravilnu ishranu. Dakle, sve naše ustanove treba jedna drugu da dopunjuju bez ikakvog trvenja. Mi ne smijemo pribjegavati šablonskom birokratskom komandovanju.«¹³⁴ Sve mjere koje su kasnije poduzimane bile su usmjerene na to da se pribavljanje sredstava za snabdijevanje vrši planski na organiziran način, bez obzira na to da li je riječ o slobodnom ili okupiranom teritoriju, manjoj ili većoj jedinici, teritorijalnoj ili operativnoj komandi ili organu narodne vlasti. To je bilo nužno jer je svako narušavanje toga principa krilo opasnost neracionalnog trošenja mjesnih sredstava, neravnomjernog opterećivanja stanovništva i neurednog snabdijevanja jedinica.¹³⁵

¹³¹ Zbornik, tom V/1, dok. 28; tom V/3, dok. 34.

¹³² Isto, tom V/2, dok. 69; tom V/1, dok. 63.

¹³³ Isto: tom V/1, dok. 74, dok. 39.

¹³⁴ Tito, Stvaranje i razvoj JA, I str. 145.

¹³⁵ Zbornik, tom II/6, dok. 94.

Direktiva VŠ nije u svim štabovima pravilno shvaćena, pa je dolazilo do prekoračivanja nadležnosti od pozadinskih organa operativnih jedinica. Stoga je Ekonomski odsjek VŠ 18. X 1943. g. izdao uputstvo¹³⁶ za rad zamjenika komandanta područja i mjesta i intendantskih organa operativnih jedinica. U njemu su detaljnije izložene dužnosti vojnopozadinskih organa i pozadinskih organa operativnih jedinica i njihova suradnja. Po tom Uputstvu svuda gdje postoje VPO organi, intendant operativnih jedinica imaju se isključivo njima obraćati za reguliranje snabdijevanja. Način snabdijevanja je ovisio o tome da li potrebna sredstva postoje u magazinima VPO, ili ih treba prikupljati od naroda, ali je istaknuto kako su vojnopozadinske vlasti zato u pozadini da se preko njih, a ne mimo njih, nabavlja sve što je potrebno vojsci.

Snabdijevanje iz magazina vrši se po trebovanjima intendantata operativnih jedinica na osnovi tablice sljedovanja. Izričito je naglašeno da svi magazini stoje pod kontrolom komandi područja i da operativne jedinice ne mogu imati svoje magazine na teritoriju komande područja, osim priručnih magazina s hranom za nekoliko dana. Ali intendant korpusa i Glavnog štaba imali su pravo da stave pod svoju kontrolu sve magazine na svojem teritoriju i da naređuju izdavanje materijala i artikala hrane, ali nije trebalo da oni imaju svoje posebne magazine.¹³⁷

U slučajevima nemogućnosti da se snabdijevanje vrši iz magazina, što je do 1944. g. bio čest slučaj, predviđena su dva načina: ili da VPO dodijeli najstarijem intendantu operativne jedinice rejon za snabdijevanje, s koga će intendant, u sporazumu sa NOO, svojim sredstvima prikupljati hranu, ili da dotični VPO svojim sredstvima prikupi hranu i preda intendantu operativne jedinice. Drugi način bio je bolji pa je preporučeno da ga treba primjenjivati kad god postoje mogućnosti. Predviđena je i mogućnost da VPO za prikupljanje hrane iskoriste pomoć intendantata operativnih jedinica koji u tome slučaju organiziraju prikupljanje hrane, vode o tome evidenciju i o prikupljenim i utrošenim količinama izvještavaju dotični VPO. Intendanti operativnih jedinica bili su dužni da tako postupaju i u slučaju kad VPO nisu još formirani i da im poslije formiranja podnesu obračun.

Tim uputstvom Ekonomskog odsjeka VŠ, u dužnost vojnopozadinskih organa spada i osnivanje radionica i stočnih farmi, klanje stoke i sušenje mesa, prikupljanje sirovih koža od operativnih jedinica i sušenje koža.

Način snabdijevanja još od početka ustanka bio je reguliran direktivama Vrhovnog i glavnih štabova i partizanskih odreda prema uvjetima dotičnog kraja. Na jedinstven način je regulirano snabdijevanje početkom januara 1942. g. prilikom osnivanja Glavne intendature pri Vrhovnom štabu.¹³⁸ Prema naređenju Vrhovnog štaba snabdijevanje NOV se vrši:

¹³⁶ Arhiv V. I. I., k. 13, dok. 18/4.

¹³⁷ Zbornik, tom II/9, dok. 130; tom II/8, dok. 207.

¹³⁸ Arhiv V. I. I. k. 1958, dok. 16/2.

a) putem pomoći koju narod daje svojoj vojsci preko narodnooslobodilačkih fondova pri NOO u naturi ili u novcu; b) kupovanjem za gotov novac; c) rekvizicijom; d) konfiskacijom; e) organiziranjem radionica za izradu vojničke spremne.

U prikupljanju sredstava taj propis je stavio težište da se nabavke vrše, u prvom redu, putem pomoći u naturi i novcu i kupovinom za gotov novac, što je primjenjivano u toku cijelog rata svuda gdje su postojali ekonomski i politički uvjeti. U pismu političkog komesara Kordunskog NOP odreda, upućenom 18. decembra 1941. godine političkim komesarima bataljona, naređuje se da oni zajedno sa kotarskim odborima Narodnooslobodilačkog fronta provedu sabirnu akciju u novcu, kao i akciju prikupljanja dasaka za gradnju bolničkih baraka.¹³⁹ Najčešće je uspjeh ovisio o političkoj svijesti i privrženosti naroda dotičnog kraja narodnooslobodilačkoj borbi. U ustaničkim krajevima narod je pružao pomoć i preko granica svojih mogućnosti, dijeleći s borcima i posljednji zalogaj, naročito kad je pomoć bila namijenjena ranjenicima. Taj način snabdijevanja nije napušten ni onda kad se moralo pribjeći rekviziciji. To je s uspjehom primjenjivano u Crnoj Gori 1941. i početkom 1942. g.;¹⁴⁰ u Baniji,¹⁴¹ Kordunu, Lici, Bosanskoj krajini,¹⁴² u centralnoj¹⁴³ i istočnoj¹⁴⁴ Bosni, na Kalniku,¹⁴⁵ u Sloveniji, Srijemu i drugim krajevima sve do pred kraj rata. Na teritoriju kozarskog i podgrmečkog područja u proljeće 1944. g., kad je bila u jeku rekvizicija, sa po desetak rekvizicijskih komisija na terenu, prikupljeno je putem pomoći toliko količina da je bila osigurana prehrana 4. divizije i drugih jedinica.

Kao snabdijevanje putem pomoći može se uzeti i prehrana boraca po kućama, koje je primjenjivano prilikom kratkog zadržavanja jedinica u nekom mjestu. Neke manje jedinice, naročito na samostalnim pravcima i zadacima, primjenjivale su takav način prehrane sve do oslobođenja. Na taj način borci su brzo dobijali hranu, a stanovnici nisu bili izloženi velikim materijalnim izdacima. Velika mana tog načina snabdijevanja bila je u tome što jedinica nije na okupu, pa je otežano održavanje discipline i bojne pripravnosti, i što borci ne dobijaju jednak obrok po količini i kvalitetu zbog različitog imovnog stanja domaćinstva. Taj način prehrane organizirali su NOO na zahtjev komandi mjesta ili u hitnim slučajevima na zahtjev štaba dotičnih jedinica.

»Rekvizicije se vrše prema potrebi, i to od viškova imućnih građana, uz davanje popisnog reversa« – kaže se u naređenju VŠ od januara 1942. g. Taj način prikupljanja sredstava postavljen je vrlo elastično i on je

¹³⁹ Zbornik, tom V/2, dok. 71.

¹⁴⁰ Arhiv V. I. I., k. 1958, dok. 16/2.

¹⁴¹ Isto: k. 1782, dok. 36/2 i 36/6.

¹⁴² Isto: k. 1761, dok. 12/1, 30/6, k. 1762, dok. 36/4.

¹⁴³ Isto: k. 1761, dok. 30/6.

¹⁴⁴ Isto: k. 1924/1, dok. 18/1.

¹⁴⁵ Isto: k. 1902/3 dok. 5/1.

primjenjivan svuda¹⁴⁶ gdje se snabdijevanje nije moglo osigurati putem pomoći i raspisivanjem narodnog zajma. Poslije donošenja propisa od VŠ, taj način je usvojen kao glavni. Tako je NOO za Crnu Goru i Boku 16. februara 1942. g. u Uputstvu za rad NOO,¹⁴⁷ pored ostalog, naveo:

»Pošto se prikupljanjem dobrovoljnih priloga i raspisom zajma nije moglo doći do potrebnih sredstava za ishranu naroda, u prvom redu zbog toga što oni koji su mogli nijesu davali onoliko koliko je trebalo, mora se sada pristupiti rekviziciji, kao jedinom sredstvu koje može pomoći da se ravnomjerno raspodijeli hrana među sve Crnogorce i Bokelje«. Iako se u toj odluci navodi da se rekviziciji pristupa kao jedinom sredstvu, nije prekinuto s prikupljanjem sredstava putem pomoći, jer se u istom Uputstvu stavlja u dužnost svim NOO da energično nastave s upisivanjem zajma za potrebe NOV. Pored toga narod Crne Gore izdašno je pomagao svim sredstvima ranjenike u bolnicama.

Rekvizicija i prikupljanje pomoći organizirano je redovno poslije žetve pšenice i u periodu oktobar-decembar, pomoću komisija Komandi područja i mjesta, kao i komisija operativnih jedinica. U Uputstvu VŠ NOP i DVJ od 10. septembra 1942. godine Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu napominje se da pribiranje hrane treba imati isto tako na umu, kao i izvođenje operacija.¹⁴⁸ Broj komisija određivan je s proračunom da se kampanja završi što prije i žito skloni na sigurno mjesto, kako bi se neprijatelju onemogućilo da ga prigrabi u slučaju prodora na slobodan teritorij. Tako je u maju 1944. g. na teritoriju Podgrmečkog područja radilo 10 komisija.¹⁴⁹ Prijašnja praksa da se žito u nedostatku smještajnog prostora samo popiše i ostavi na čuvanju kod pouzdanih seljaka, napuštena je, pošto je neprijatelj u slučaju prodora odvlačio ili uništavao sve pa i najpotrebnije količine za prehranu stanovnika.¹⁵⁰ Pored sezonskih rokova rekvizicija je, prema potrebi, vršena u svako doba godine, kao na primjer u proljeće 1943. godine kada je Vrhovni komandant NOV i POJ naredio Štabu 9. divizije NOVJ da šefu Ekonomskog odsjeka VŠ stavi na raspolaganje jedan bataljon radi prikupljanja hrane u Nevesinjskom polju.¹⁵¹ U proljeće 1944. g. u srednjoj Bosni i Bos. krajini, angažirano je po 8–10 komisija na teritoriju svakog područja, kojom prilikom su rekvirirane velike količine žita i mesa. U slučaju nužde, kad nije bilo mogućnosti da se vrši dobava sa strane, na izvjesnim teritorijima rekvizicija je vršena nekoliko puta. Prema izvje-

¹⁴⁶ Arhiv V. I. L., k. 1902/3, dok. 4/1, 5/1; k. 1896/1, dok. 6/2, k. 1895/4 dok. 1/7, 13/9; k. 1782, dok. 14/2, 26/6, 36/6; k. 1781, dok. 4/8, k. 1927, dok. 29/3; k. 1761, dok. 58/1, 57/2, 2/3, 30/6, 16/7; k. 1924/1, dok. 18/1; k. 1762, dok. 2/3, 39/5, 34/4, 36/4, 48/4, k. 1773, dok. 9/1; k. 1484, dok. 12/6, 16/6.

¹⁴⁷ Zbornik, tom III/2, str. 164–169.

¹⁴⁸ Isto: tom II/6, dok. 25.

¹⁴⁹ Arhiv V. I. L., k. 1761, dok. 30/6.

¹⁵⁰ Isto: k. 1484, dok. 21/6.

¹⁵¹ Zbornik, tom II/8, dok. 200.

štaju drvarskog područja od 19. februara 1944. g. »Drvar i Grahovo vrše već šestu rekviziciju uzimajući i posljednji tovar«. ¹⁵² Rekvizicijom su obuhvaćeni i ušuri od mlinova i krunjača.

Kombiniranjem sistema rekvizicije i dobrovoljnih priloga u žitorodnim krajevima potpuno je osigurana prehrana vojske i stanovništva i još je pretjecalo za pružanje pomoći pasivnim krajevima. Tako je, na primjer, u Slavoniji u oktobru 1943. g. ¹⁵³ bilo prikupljeno 130 vagona žita, pored rezervi od stare žetve, od čega je kao višak 60 vagona prebačeno u Baniju i na Kordun. Isto tako iz rezervi Banijskog područja ¹⁵⁴ u julu 1943. g. poslate su veće količine hrane na Kordun i u Liku. Slično je rađeno i u Bosni, ¹⁵⁵ Hercegovini ¹⁵⁶ i drugim krajevima.

U nadležnosti vojnopozadinskih organa bilo je i donošenje rješenja o izvršenju konfiskacija, na osnovu kojih su u toku rata pribavljena znatna finansijska i materijalna sredstva. Zbog delikatnosti tog problema Vrhovni štab je još početkom januara 1942. g., prilikom osnivanja svog Ekonomskog odsjeka, izdao naređenje u kome se to regulira na jedinstven način. Tamo se kaže »Konfiskacija je stalna mjera koja se primjenjuje protiv svih narodnih neprijatelja (strijeljanih ili odbjeglih špijuna, ustaša, petokolonaša, izdajnika itd.), kojima se u korist naroda oduzima sva pokretna i nepokretna imovina, na osnovu rješenja vojnih vlasti ili sudova . . . Mjera konfiskacije primjenjuje se i u slučaju prikrivanja robe i njenog izvlačenja iz prometa, ma od koga i ma u kome cilju bila prikrivena«. Prema uputstvu Ekonomskog odsjeka VŠ od 18. oktobra 1943. g. ¹⁵⁷ odluku o konfiskaciji donosi vojni sud, a izvršenje konfiskacije obavljaju komande područja i mjesta. U izvještaju Ekonomskog odsjeka VŠ NOV i POJ od 1. septembra 1943 napominje se da je u okolici Bugojna i Gornjeg Vakufa, prikupljeno 40.300 kg žita konfiskacijom od narodnih neprijatelja i da je ono namijenjeno kao rezerva i upućeno na čuvanje u Komandu mjesta u Janju. ¹⁵⁸

Kao jedan od izvora za snabdijevanje služili su i prinosi s napuštenih zemljišta, čiji su vlasnici pobjegli ili uhapšeni kao narodni neprijatelji a njihova imovina konfiscirana, ili su pobjegli ispred terora okupatora i kvisinga, pa se nisu vratili, ili su pobijeni od neprijatelja. Takva zemljišta su bila u nadležnosti NOO, ali su u Slavoniji obrađivana brigom vojnopozadinskih organa i prinosi upotrebljavani za potrebe vojske. ¹⁵⁹ Pored toga, Oblasni NO odbor za Slavoniju je, uz pomoć Komandi područja i komandi mjesta, organizirao na svom području poljoprivredne tečajeve

¹⁵² Arhiv V. I. I. k. 1927, dok. 29/3.

¹⁵³ Isto: k. 470 G, dok. 36/40.

¹⁵⁴ Arhiv V. I. I., k. 1782, dok. 14/2.

¹⁵⁵ Isto: k. 1761, dok. 30/6.

¹⁵⁶ Zbornik, tom III/3, dok. 105.

¹⁵⁷ Arhiv V. I. I., k. 13, dok. 18/4.

¹⁵⁸ Zbornik, tom II/10, dok. 107; tom II/3, dok. 8.

¹⁵⁹ Arhiv V. I. I., k. 470 G, dok. 18/3.

za osposobljavanje poljoprivrednih stručnjaka, radi bolje obrade tih zemljišta i radi pomoći u obradi zemljišta ostalom stanovništvu u Slavoniji. Ti tečajevi trajali su po tri mjeseca.¹⁶⁰

Uloga vojnopozadinskih organa u snabdijevanju nije se ograničavala samo na prikupljanje materijalnih sredstava, već je bio znatan njihov doprinos i u proizvodnji. Za bolje snabdijevanje jedinica, a naročito bolnica, mliječnim proizvodima i mesom osnovane su krajem maja 1942. godine u Pivi prve stočne farme, kojom se praksom produžilo u toku NOR-a i u drugim krajevima naše zemlje.¹⁶¹ Oni su pružali pomoć NOO u organiziranju sjetve i žetve, učestvovali su u kampanji da se poljoprivredni radovi dobro i na vrijeme obave, vodili brigu o tome da osiguraju radne jedinice i narod od neprijateljskih napada za vrijeme rada i u sporazumu sa štabovima operativnih jedinica planirali upotrebu vojničke radne snage i zaprega kao pomoć za obavljanje poljskih radova. Takva pomoć bila je redovna i znatna. U augustu 1944. g.¹⁶² izvršen je pomak i razmještaj jedinica 5. korpusa radi dodjeljivanja konja za vršidbu, jer nije bilo dovoljno vršalica. U Slavoniji su u sezoni redovno formirani žetveni odbori¹⁶³ u kojima su bili predstavnici NOO, društvenih i političkih organizacija. Formirani su bili glavni žetveni odbori za Slavoniju i žetveni odbori pri komandama područja, u kojima je jedan član obavezno bio iz dotičnih vojnopozadinskih organa. Zadatak tih odbora bio je preduzimanje svih potrebnih organizacijskih, političkih i vojnih mjera, kako bi se žetva i vršidba na oslobođenom teritoriju provela što prije i što bolje i kako bi se što veće površine oduzele ispod domašaja neprijatelja. U tom cilju su ovi odbori, uz pomoć vojnopozadinskih organa, vršili nabavke i koncentracije vršalica, osposobljavanje mlinova, prenošenje mlin-skih postrojenja i poljoprivrednih sprava s okupiranog na oslobođeni teritorij, uništavanje neprijateljskih centara i strojeva za vršidbu itd.¹⁶⁴

Bitka za žito vođena je neprekidno, a za vrijeme žetve dostizala je kulminaciju, jer su tada mobilizirane sve snage da se prikupi svako zrno i smjesti u magazine. Žetva je vršena ne samo na slobodnom teritoriju, već i na onom koji je neprijatelj kontrolirao. Pod zaštitom partizanskih straža, a po potrebi i operativnih jedinica, omladina je noću skidala žito neposredno ispred neprijateljskih bunkera i rovova. Tako je u ljeto i jesen 1942. g. u Sanici (Bos. krajina) 2000 pretežno omladinaca u radnoj brigadi u blizini ustaških položaja uspjelo sabrati oko 100 vagona kukuruza, 40 vagona pšenice i velike količine povrća i voća.¹⁶⁵ Na području Gornjeg i Donjeg Vakufa i Bugojna sakupljeno je od 28. augusta do 8. septembra 1943. godine oko 25.000 kg pšenice, ječma 120.000 i zobi 4000 kg. Štab 2. udarnog bosanskog korpusa je i u 1943. godini formirao Omladin-

¹⁶⁰ Isto: k. 1755/1, dok. 1/1-3; k. 1758/2, dok. 30/1-3 i k. 1758/3, dok. 15/1-6.

¹⁶¹ Zbornik, tom II/9 dok. 181; tom II/6, dok. 85; tom II/4, dok. 109.

¹⁶² Arhiv V. I. I., k. 1761, dok. 39/6.

¹⁶³ Arhiv V. I. I., k. 472, dok. 8 i 11/21.

¹⁶⁴ Isto: k. 1757, dok. 20/3; k. 1780, dok. 16/2.

¹⁶⁵ Isto: N. Petričević, Ilustrovana politika br. 179, 1962.

sku radnu brigadu za prikupljanje i smještaj hrane na svom području.¹⁶⁶ U ljeto 1944. godine jedinice 6. korpusa NOVJ su bile angažirane na prikupljanju ljetine u Slavoniji i vodile naročito teške borbe u daruvarskoj i požeškoj kotlini. Ustaše i domobranci iz Slav. Požege imali su namjeru da sakupe žetvu iz Kule, Poreča, Hrujevca, Venja, Kijeva i Tominovca. Međutim Komanda požeškog područja i kotarski NO odbor, uz pomoć Okružnog i kotarskog komiteta SKOJ-a, formirali su nekoliko radnih brigada sa 600 omladinaca. Za osiguranje tih radova određeni su dijelovi 12. udarne divizije. Oni su samo u toku jedne noći potisli isturene neprijateljske jedinice i zaposjeli cijelo područje na kome se žetva obavljala. Za nepuna tri dana omladinci su sa puno poleta i požrtvovanja pokosili pšenicu i otpremili je u magazine. U prijevozu su učestvovali i seljaci iz tih i okolnih sela sa svojim zapregama. Dijelovi 12. udarne divizije neprekidno su vodili borbu s neprijateljem koji je svim silama nastojao da se probije i spriječi žetvene radove. Samo za ta tri dana smješteno je u magazine 6. korpusa NOVJ preko 10 vagona pšenice.¹⁶⁷

Trgovina na slobodnoj teritoriji imala je također dosta utjecaja na snabdijevanje. Iako je organizacija trgovine spadala u djelokrug narodne vlasti, u tome su vojnopozadinski organi prilično mnogo sudjelovali, i kao faktor vlasti u organiziranju trgovine, i kao stranka koja se koristila tržištem za nabavku robe novcem ili razmjenom. Naročito je bila velika potražnja soli i duhana. Još se u oktobru 1941. godine u izvještajima spominje da se po selima u Lici razvila trgovina solju i duhanom, koji su se artikli prodavali po dvostrukoj cijeni. U uputstvu Odbora NOF za Kordun od 28. januara 1942. za rad kotarskih, općinskih i seoskih odbora kaže se da je trgovina na cijelom oslobođenom području slobodna za sva dobra osim za ljudsku i stočnu hranu i neštavljenu kožu, koja se ima obavljati preko odbora NOF.¹⁶⁸ U izvještaju¹⁶⁹ Komande đurmitorskog područja od 12. maja 1942. godine navodi se da nema soli, ali da se tamo može dobiti u zamjenu za 1 kg soli 4 kg žita, ili iz Bijelog Polja kilogram soli za 40 lira. Komanda mjesta Sajković (drvarsko područje) 18. X 1942. traži od IV operativne zone nabavku soli i nudi za 1 kg soli 1 kg žita ili 1/3 kg mesa.¹⁷⁰ Odsjek VŠ za vojne vlasti u pozadini izvještava Privredno-financijski odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a da stanovništvo imotskog i makarskog kotara raspolaže većim količinama ulja, vina i rakije i postavlja pitanje razmjene tih artikala za žito i meso.¹⁷¹ Odsjek za vojne vlasti u pozadini 2 bosanskog korpusa izdao je 21. juna 1943. g.¹⁷² uputstvo komandama područja o načinu izdavanja propusnica siromašnim seljacima radi razmjene namirnica za so, ali ne i za duhan. Pored toga od-

¹⁶⁶ Zbornik, tom II/10, dok. 127.

¹⁶⁷ Arhiv V. I. I., k. 893, dok. 32-1/1 i k. 40, dok. 13/1-1; »Četrdeset godina« (knjiga 7, Kultura, 1961, Beograd, str. 171.).

¹⁶⁸ Zbornik, tom VI/1, dok. 60; tom V/3, dok. 34.

¹⁶⁹ Isto: tom III/3, dok. 93.

¹⁷⁰ Arhiv V. I. I., k. 1896/1, dok. 3/10 I.

¹⁷¹ Zbornik, tom II/7, dok. 170.

¹⁷² Arhiv V. I. I., k. 767, dok. 5/7.

ređena su područja koja mogu da međusobno vrše razmjenu i komande mjesta kod kojih se vrši razmjena u prisutnosti seoskog odbornika. Radi sprečavanja šverca dopušta se nabavka najviše 50 kg soli, ali je razmjena druge robe ograničena samo time da po 1 propusnici može da vodi samo 1 konja i da propusnicu ne može da dobije više puta. Organiziranje razmjene nije vršeno samo po inicijativi pojedinih VPO, već je direktivom Ekonomskog odsjeka VŠ to njima stavljeno u dužnost.¹⁷³ U izvještaju Ekonomskog odsjeka VŠ NOV i POJ od 1. i 10. septembra 1943. godine navodi se da je stanovništvu jajačke općine samo 6, 8. i 19. septembra ustupljeno soli 2024 kg i plina 383 l u razmjenu za 1886 kg pšenice i 377 kg ječma, a Komandi mjesta Jajce 15.000 kg soli koju može upotrijebiti za razmjenu.¹⁷⁴ Pored legalne trgovine na slobodnom teritoriju vojnopo-
zadinski organi uspostavljali su kanale ilegalne trgovine s okupiranim teritorijem radi nabavke onih artikala kojih nije bilo na slobodnom teritoriju, ili ih je bilo nedovoljno. O tome drug Kardelj u izvještaju od 14. jula 1942. g. kaže: »... uspostavili smo ilegalnu trgovinu sa okupiranim područjem (zbog robe koje ovde nema...)«¹⁷⁵ Komanda drvarskog područja¹⁷⁶ u izvještaju od 19. XII 1943. g. navodi da se so i šibice dobivaju preko sela iz Banjaluke, ili se preko veze nabavljaju direktno u Banjaluci, ili preko švercera u Bočcu i Krupi na Vrbasu. Komanda područja Berane¹⁷⁷ 1. IV 1944. g. imala je legalni kanal za uvoz žita po cijeni od 40 lira za 1 kg s mogućnošću da se na taj način nabavi 15.000 kg mjesečno.

Veliku ulogu u snabdijevanju odigrale su i partizanske radionice koje su osnivane od početka ustanka. Među prvima je organizirana u augustu 1941. g. poslije oslobođenja Drvara (Bosanska krajina) otvorena radionica za popravak pješadijskog oružja i proizvodnju ručnih bombi i naga-znih PT-mina; u septembru je u Loznici¹⁷⁸ radila mala radionica za izradu bombi, a u oktobru je također organizirana u Petrovoj gori (na Kordunu) radionica za izrađivanje bombi, prepravku i opravku pušaka i drugog oružja.¹⁷⁹ Nastojeći da se do maksimuma iskoriste sva raspoloživa sredstva za opremanje partizanskih odreda, Vrhovni štab je 12. oktobra 1941. g.¹⁸⁰ postavio zadatak svim partizanskim štabovima: »Partizanske radionice razvijati do maksimuma. Nemojte zazirati od ideja i predloga koji su puni idealizma i lične fantazije nedoraslih kadrova, odnosno polustručnjaka. Tim ljudima od samoinicijative dajte mogućnost da ostvare svoje ideje i dokažu šta mogu. Uvereni smo da će mnogi pokušaj uspeti, radnici partizani stvorice novo oružje ili će uspeti da poprave staro i

¹⁷³ Isto: k. 13, dok. 18/4.

¹⁷⁴ Zbornik, tom II/10, dok. 107 i 127.

¹⁷⁵ Isto: tom II/5, str. 81.

¹⁷⁶ Arhiv V. I. I., k. 1761, dok. 2/3.

¹⁷⁷ Isto: k. 1773, dok. 3/1.

¹⁷⁸ Pavle Pavlović, Partizanska radionica bombi u Loznici, časopis Mašinstvo, br. 7, 1961, str. 1226.

¹⁷⁹ Zbornik, tom V/1, dok. 75.

¹⁸⁰ Nikola Slavica, Kroz tehničke radionice u NOR-u, časopis Mašinstvo, br. 7, 1961, str. 1222-1226.

pokvareno«. Kada je 16. decembra 1942. godine pri Ekonomskom odsjeku VS NOV i POJ formirana sekcija za naoružanje i ubojnu opremu, pod njenu nadležnost potpale su sve radionice ratnog materijala i magazini oružja i ubojne opreme.¹⁸¹ U duhu te direktive štabovi operativnih jedinica, kasnije i vojnoteritorijalni organi, uz pomoć partijskih organizacija, znali su do krajnosti iskoristiti oskudna sredstva za organiziranje radionica u kojima je neznatan broj stručnjaka s polukvalificiranim radnicima širom naše zemlje zaista dokazao šta može.

U Bosanskoj krajini postojalo je nekoliko radionica. Pored već spomenute radionice u Drvaru najznačajnije su bile ona u Ljubiji u proljeće 1942. g. i u Međugorju (u pl. Grmeču) od 15. jula 1942. g. do početka januara 1943. g.¹⁸² U istočnoj Bosni bilo je 4 radionice, u Lici nekoliko njih, a 19. jula 1942. g. na planini Plješevici organizirana je radionica br. 1 Glavnog štaba za Hrvatsku.¹⁸³ U Dalmaciji su 1942. g. postojale dvije veće radionice (na Biokovu i u s. Prekaji). Prva partizanska radionica na Biokovu podignuta je u julu 1942. godine. Njome je rukovodio Ante Tavra Antić, član KP iz Makarske. U početku je od alata imala ručnu bušilicu sa 10 svrdlova, kliješta, čekić i pilu za piljenje željeza. Od neeksploziviranih avionskih bombi i artiljerijskih granata vadio je eksploziv i pravio u početku samo ručne bombe, koje su dobile ime »biokovke«. One su imale veliku razornu moć te su se za kratko vrijeme proćule i u ostalim krajevima. Poslije toga Antić je konstruirao i izradio nagaznu minu. U početku, u toj radionici izrađivano je 7-9 ručnih bombi i 1 nagazna mina na dan. Zbog velike upotrebe ručnih bombi i nagaznih mina radionica je ubrzo proširena. Iz Makarske je nabavljena poljska kovačnica, nakovanj, stolna bormašina, škrip i drugo, a uposlano 23 radnika i 1 inženjer strojarstva. Nešto kasnije u Tučepima i Podgori otvorene su pomoćne radionice u kojima je radilo po 6 radnika. Na Biokovu je izrađen plan za serijsku proizvodnju ručnih bombi i nagaznih mina, što je omogućilo da se proizvodnja poveća na 120 ručnih bombi i oko 6 nagaznih mina na dan. Iz te radionice snabdijevane su proleterske i udarne brigade koje su bile uz Vrhovni štab, zatim partizanske jedinice iz srednje Dalmacije, Mosora, Kozjaka, Moseća, sa Hvara, Korčule i drugih mjesta u blizini Biokova. U toj radionici popravljano je i neispravno oružje iz jedinica (puške, pištolji, puškomitraljezi, mitraljezi i drugo). Radnici te radionice su svojim upornim i marljivim radom uspjeli da izrade i 28 tromblona. Radnici iz biokovske radionice su poslije toga organizirali mehaničke radionice na o. Hvaru i Braču. Sve te radionice odigrale su u toku NOB-a veliku ulogu i pokazale da se oskudnim sredstvima mogu postići veliki rezultati.¹⁸⁴

¹⁸¹ Zbornik, tom II/7, dok. 30.

¹⁸² Isto: tom IV/9, dok. 151; tom II/7, dok. 176; tom II/5, dok. 180.

¹⁸³ Isto: tom V/2, dok. 21.

¹⁸⁴ »Četrdeset godina« (knjiga 7, Kultura, 1961, Beograd, str. 133-136).

Dušan Plenić: Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941-1942, (»Vojno delo«, 1960, Beograd, str. 398-400).

Poslije oslobođenja Livna, 2. augusta 1942. godine u njemu je podignuta radionica oružja u kojoj je dnevno popravljano oko 30 pušaka. Pored toga, u njoj su popravljana i teža oružja i izrađivane razne mine.¹⁸⁶

Na Baniji, u selu Dangubi, još na proljeće 1942. godine postoji mehaničarska radionica za popravak oružja. U njoj je izrađivana i neka vrsta topova, koja je nazivana »banijski partizanski top«.¹⁸⁶ U Sloveniji pored radionica u okupiranim gradovima (radionica bajoneta u Ljubljani i druge) organizirana je u ljeto 1942. g. i proširena 1943. g. na pl. Rogu najveća radionica u Sloveniji. U izvještaju od 20. septembra 1942. godine Edvard Kardelj navodi kako su u Sloveniji imali opremljene raznovrsne radionice, u kojima se izrađivala vrlo velika količina dobrih cipela, štavila koža, izrađivale uniforme i drugo. U mehaničkim radionicama izrađivali su se dijelovi mitraljeza i pušaka, ručne bombe i mine, minobacači. Sve te radionice nalazile su se duboko u šumama sa vlastitom električnom rasvjetom i odličnim strojevima.¹⁸⁷ Ovdje je riječ samo o radionicama koje su vršile izradu, prepravke i popravke oružja, municije, bombi i granata, a njih je, prema nepotpunim podacima, do kapitulacije Italije bilo preko 120. Neke od njih bile su sasvim male sa 2-4 radnika, a neke – kao ona u Drvaru, sa oko 200 i na Grmeču, sa oko 150 radnika – bile su prave tvornice.

Samo nekoliko podataka govori koliki su doprinos dale te radionice. U užičkoj tvornici oružja za dva mjeseca izrađeno je 21.000 pušaka, blizu 3.000.000 pušanih metaka, 20.000 artiljerijskih granata, 18.000 ručnih bombi, opravljeno nekoliko stotina automatskog i drugog oružja.¹⁸⁸ Drvarska radionica je po prilici za jedan mjesec proizvela oko 5000 ručnih bombi, više stotina nagaznih mina i popravila preko 1000 pušaka. Radionica na Grmeču proizvela je 5000-6000 ručnih bombi, više stotina nagaznih mina i drugih predmeta. U radionici Ljubija, pored ostalog, izrađeno je i nekoliko stotina avionskih bombi kojima su prvi partizanski piloti Franjo Kluz i Rudi Čajevec unosili paniku u neprijateljska uporišta. Slovenske radionice proizvele su 1942. godine, pored ostalog, radio-emisijske stanice,¹⁸⁹ topove, minobacače promjera 81 m/m s bombama itd.¹⁹⁰

Pored tehničkih postojao je veliki broj i drugih radionica, najviše krojačkih i obučarskih.¹⁹¹ U Banijskom području su sve radionice, kako one za vojne, tako i za civilne potrebe, bile pod vojnom upravom sve do jula 1942. g., kada su pod upravom vojnopozadinskih organa zadržane samo

¹⁸⁶ Dušan Plenča: Isto, str. 368.

¹⁸⁶ Zbornik, tom V/3, dok. 87 i 133.

¹⁸⁷ Isto: tom II/6, dok. 53; tom II/5, dok. 29.

¹⁸⁸ Isto: tom II/2, dok. 21.

¹⁸⁸ Zbornik, tom II/5, str. 83.

¹⁸⁹ Isto: tom IV/3, dok. 54.

¹⁹¹ Arhiv V. I. I. k. 1922, dok. 2/5, k. 470 G, dok. 36/40; k. 1902/3, dok. 6/1, k. 1907/5, dok. 3/13; k. 1761, dok. 2/3, k. 1762, dok. 5-8; 48/4; k. 1924/1, dok. 9/1.

one koje su radile za vojsku, a sve ostale predate su narodnim vlastima.¹⁹² U proljeće na teritoriji Banije postojala je velika radionica cipela i radionica za izradu suhomesnatih proizvoda. Na Kordunu je to izvršeno početkom 1943. g.,¹⁹³ jer se vidjelo da centraliziranje svih radionica pod vojnom upravom stvara političke probleme i izaziva nezadovoljstvo u narodu, pošto se sve potrebe naroda nisu mogle zadovoljiti, pa je kritika išla na račun vojnopozadinskih organa. U augustu 1942. godine u Livnu su organizirane dvije radionice 4. operativne zone NOV i PO Hrvatske (krojačka i opančarska) u kojima je samo u početku radilo oko 40 majstora. Pored toga, u istom mjestu proradila je mala pilana, električna centrala i obnovljen rudnik ugljena s dnevnom proizvodnjom od 3 tone.¹⁹⁴ Zbog opće oskudice u svim predmetima široke potrošnje, radionice su se u toku rata bavile svaštarskom proizvodnjom. Na primjer, radionice ličkog područja u jesen 1942. g. i kasnije, pored vojničkog naoružanja i opreme, izrađivale su: namještaj i pincete za bolnice, rešetke za prozore, razne sanduke, partizansku burad, karbid-lampe, porcije i pribor za jelo, alat, čavle, zavrtnje, češljeve itd.

U sirovinama za radionice se najčešće oskudijevalo, iako su iskorištavane sve mogućnosti da se one pribave. Ponekad su izvođene posebne akcije da se od neprijatelja otmu sirovine. Komanda banijskog područja je u jesen 1942. g.,¹⁹⁵ kad je vladala oskudica u obući, uspjela da pribavi velike količine kože i da zaposli sve radionice na svom teritoriju za izradu nove i popravak stare obuće. Pored toga opskrbila je brigade koje su u svojim radionicama vršile popravak obuće i još je bila u mogućnosti da pruži pomoć narodnim vlastima i time zadovolji jedan dio potreba stanovništva.

Za smještaj i čuvanje prikupljenih rezervi hrane, opreme i naoružanja, vojnopozadinski organi su upotrebljavali i izgrađivali najraznovrsnija, pretežno podzemna skloništa, magazine i ostave, obično u zabačenim i teško pristupačnim mjestima, držali ih u tajnosti i pod stražom.¹⁹⁶ Značenje tih objekata bilo je naročito veliko u onim ustaškim oblastima koje su i po svojim prirodnim bogatstvima pružale kudikamo veće mogućnosti za stvaranje velikih rezervi u hrani i drugim živežnim namirnicama, jer je sve namirnice trebalo u kratkom roku prikupiti i smjestiti na sigurno mjesto, a potom viškove doturati u druge krajeve prema mogućnostima transportiranja i osiguravanja transporta. Takav je slučaj bio u Srijemu, Slavoniji, Posavini, Podravini i u još nekim oblastima, gdje su stotine vagona smješteni u prikriivena i maskirana skloništa.

¹⁹² Isto: k. 1782, dok 14/2, Zbornik, tom V/3, dok. 133.

¹⁹³ Isto: k. 1781, dok. 42/3.

¹⁹⁴ Dušan Pleuča: Isto, str. 368.

¹⁹⁵ Arhiv V. I. I., k. 1782, dok. 20/1.

¹⁹⁶ Zbornik, tom V/24, dok. 119; Zbornik, tom IV/10, dok. 11; tom IV/9, dok. 117; tom V/2, dok. 21, tom V/1, dok. 36; tom II/3, dok. 143.

U žitorodnim krajevima vojnopozadinski organi su, pored prikupljanja, smještaja i čuvanja rezervi živežnih namirnica morali da se bave i problemom njihova prethodnog sušenja. Tako je u Slavoniji, u gotovo svim komandama područja, bilo ponekoliko sušionica kukuruza i voća, smještenih u šumama daleko od glavnih komunikacija i u njima je prethodno vršeno sušenje, pa tek onda »baziranje«. ¹⁹⁷ Dana 10. septembra 1942. godine VŠ NOP i DVJ nalaže Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu da njegovi organi otpočnu s prikupljanjem šljiva radi pravljenja pekmeza i da se na njegovu području organiziraju i sušare. ¹⁹⁸

Problem izrade skloništa za prikriveno čuvanje rezervi postojao je i u nežitorodnim krajevima, jer je trebalo opskrbiti i imati rezerve za mnogobrojne jedinice koje su se na dotičnoj teritoriji zadržavale i preko nje prolazile. Stoga je u Bosni, ¹⁹⁹ Lici, Baniji i na Kordunu ²⁰⁰ stalno izgrađivana mreža zemunica za sklanjanje rezervi. Tako je u Baniji, ²⁰¹ u julu 1943. g., postojalo izgrađenih zemunica za smještaj 100 vagona žita i još su građene nove.

Prilikom izgrađivanja skloništa za rezerve naročito se pazilo da bude sačuvana tajnost. Stoga u Lici, Baniji i na Kordunu 1944. g. ²⁰² najvažnija skloništa nisu izgrađivana pomoću mjesnog stanovništva, već su iz operativnih jedinica izdvajani najpouzdaniji borci koji su poslije završenih radova ili ostajali za osiguravanje skloništa ili su se vraćali u svoje jedinice. Za obavljanje saobraćaja do tajnih skloništa u Petrovoj Gori, postojale su stalno zaprege pri vozarskom eskadronu u Vojniću ²⁰³ koje su prevozile materijal, a druga prevozna sredstva nisu se smjela upotrebljavati. Poduzimane su i druge mjere opreza kako bi se skloništa sačuvala u tajnosti, da ih neprijatelj ne bi otkrio u slučaju upada na dotičan teritorij, jer su upadi nekoliko puta vršeni sa ciljem da se otkriju i unište pozadinske ustanove. Međutim i pored brižljiva traženja neprijatelj je uspijevao da otkrije relativno mali broj skloništa, ukoliko nije bilo potkazivanja od strane domaćih izdajnika. Tako su na teritoriju Komande banjalučkog područja u jesen 1944. g. ²⁰⁴ za vrijeme dok su sve operativne jedinice bile angažirane u napadu na Banjaluku, četnici prodrli iznenadno i pomoću izdaje otkrili 13 od 16 postojećih skloništa i uništili živežne namirnice i naoružanje, a duhan odnijeli.

¹⁹⁷ Arhiv V. I. I., k. 175, dok. 6/2; k. 470 G, dok. 32/40, 36/40.

¹⁹⁸ Zbornik, tom II/6, dok. 25.

¹⁹⁹ Arhiv V. I. I., k. 1761, dok. 54/1; k. 1762, dok. 35/5, 39/5, 45/2, Zbornik, tom. IV/10, dok. 59 i 11 i tom IV/9, dok. 117.

²⁰⁰ Isto: k. 1781, dok. 4/8;

²⁰¹ Isto: k. 1782, dok. 14/2;

²⁰² Isto: Knjiga depeša II, br. 680-683.

²⁰³ Isto: k. 1781, dok. 13/5.

²⁰⁴ Arhiv V. I. I., k. 1762, dok. 39/5.

Od osnivanja prvih vojnopozadinskih organa oni su uzimali živog učesća i u rješavanju pitanja sanitetske službe na svojem teritoriju. Komande mjesta su u tome učestvovala odmah poslije svog osnivanja,²⁰⁵ što znači još od 1941. g., jer su komande mjesta u Srbiji osnivane još u početku ustanka.

Jedan od glavnih zadataka vojnopozadinskih organa sastojao se u preduzimanju mjera za sprečavanje pojave zaraza u pozadini, kako bi se zaštitilo stanovništvo i spriječilo da se zaraze prenose na jedinice koje su vršile akcije na dotičnom teritoriju ili su tuda prolazile. Jednako važan zadatak bio je pružanje pomoći operativnim jedinicama, naročito u materijalnom snabdijevanju sanitetskih ustanova i prilikom evakuacije.

Stacionirane bolnice za liječenje ranjenika i bolesnika nisu svuda i sve predavane pod upravu vojnozapadnih organa, već samo tamo gdje su za to postojali uvjeti u kojima je takvo rješenje bilo najbolje. To je zavisilo od mogućnosti zaštite tih ustanova od neprijateljskog ugrožavanja i evakuacije u slučaju opasnosti od neprijateljskog prodora. Time se može tumačiti činjenica da je sve do stabiliziranja fronta u nekim krajevima najveći broj ranjenika i bolesnika liječen u sanitetskim ustanovama operativnih jedinica i s njima evakuiran prilikom povlačenja sa oslobođene teritorije. Po dolasku proleterskih brigada u Bosansku krajinu u drugoj polovini 1942. godine stvoreni su veliki slobodni teritoriji. To je omogućilo i stabilizaciju vojnih bolnica, bolju organizaciju i uspješnije vršenje sanitetske službe uopće – kako u vojsci, tako i na terenu. Na čitavom slobodnom teritoriju uspostavljena su tri glavna bolnička centra. Prvi je bio u petrovačkom području pod upravom jednog administrativnog aparata kojim je neposredno rukovodio Sanitetski odsjek VŠ. Uglavnom su se liječili ranjenici i bolesnici proleterskih jedinica. Drugi centar bio je u Podgrmeču. Te bolnice su prihvatale ranjenike i bolesnike iz Bihaća, Bos. Novog, Sanskog Mosta i Manjače. Uprava centra neposredno je bila pod Operativnim štabom za Bosansku krajinu, a kasnije pod Štabom 1. bosanskog korpusa NOVJ. Treći bolnički centar nalazio se u Lici pod upravom Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske. Pored tih centara za bolničke svrhe je korišten i oslobođeni grad Bihać. Takva organizacija bolnica zadržana je sve do početka tzv. Četvrte neprijateljske ofenzive.²⁰⁶ Za vrijeme tzv. IV neprijateljske ofenzive u sanitetskim ustanovama vojnopozadinskih organa ostavljeno je samo 7% ranjenika i bolesnika, dok je osnovna masa evakuirana. Suprotno tome u Sloveniji, Lici, Baniji, Slavoniji i na Kordunu po pravilu je najveći broj ostajao na svojem teritoriju. Pored toga su u Slavoniji i Crnoj Gori borci, kojima je

²⁰⁵ Dr Đorđe Dragić, Sanitetska služba u partizanskim uslovima ratovanja. »Vojno delo«, Beograd 1961, II izdanje. Svi podaci o sanitetskoj službi, ukoliko nije naveden drugi izvor, uzeti su iz te knjige.

²⁰⁶ Zbornik, tom IX/2, dok. 44, 45, 80 Vojnosanitetski pregled, br. 4/1946, str. 201; Zbornik, tom II/7, dok. 157; tom II/6, dok. 109; tom II/5, dok. 147.

bio potreban oporavak poslije preležane bolesti ili ranjavanja, dolazili u posebna oporavilišta koja su organizirana po komandama mjesta i područja. O boricima je posebno vođeno računa da se što prije oporave i na vrijeme vrate u svoju jedinicu.²⁰⁷

Rasterećenje operativnih jedinica od brige oko liječenja u stacioniranim ustanovama prenijeto je na komande područja u Lici, Baniji²⁰⁸ i na Kordunu u jesen 1942. g. Prema naredbi Štaba I operativne zone²⁰⁹ od 18. oktobra 1942. g. sve sanitetske ustanove i sanitetsko osoblje partizanskih odreda stavljene su pod neposrednu upravu komandi područja. Dotadašnji nazivi sanitetskih ustanova, koje su nosile ime svog partizanskog odreda, zamijenjeni su rednim brojevima, na primjer: I lička partizanska bolnica Bijeli Potoci. Numeracija je izvršena na cijelom području zone za sve bolnice od I do XII. Posljednja XII bila je u Baniji. Naredbom Štaba II operativne zone NOV i PO Hrvatske od 28. decembra 1942. na teritoriju Komande žumberačkog područja formirana je Glavna bolnica za liječenje svih bolesnika i ranjenika sa tog područja. Bolnica je bila smještena ispod planinskog vrha Gere kod Cetošća.²¹⁰

U Bosanskoj krajini u ljeto 1942. g. komande drvarskog, podgrmečkog i kozarskog područja imale su organiziranu sanitetsku službu.

Radj otklanjanja nedostataka u radu sanitetske službe po bolnicama i oporavilištima na teritoriju Bosne, Like i Korduna i poboljšavanja života i rada u njima Vrhovni komandant NOV i POJ je 6. januara 1943. godine formirao komisiju za pregled bolnica i oporavilišta u ovim krajevima, sa zadatkom da ispituju sanitetske, prehrambeno-higijenske uvjete u njima i da prikupе razne pritužbe od bolesnika i ranjenika ako ih ima, te da o tome podnesu iscrpan izvještaj.²¹¹

U augustu 1943. g. u Slavoniji je svaka komanda područja²¹² (psunjska, papučko-krndijska, bilogorska i požeška) imala formalnu bolnicu. U njima je tada bilo na liječenju ukupno 650 ranjenika. Bolnice su bile dobro opremljene sanitetskim materijalom i hranom. U decembru iste godine u tim bolnicama bilo je na liječenju 1000 ranjenika i bolesnika.²¹³

Početak jula 1943. godine u bolnici u rejonu Šehovića bilo je oko 700 teških i lakih ranjenika sa sanitetskim osobljem. Oni su bili sakriveni po zemunicama i pećinama u šumama. Kada su Nijemci sredinom jula prodrli iz Zvornika i Tuzle i ovladali prostorom oko Šehovića, pretražujući okolne šume, otkrili su neka od ranjeničkih skloništa i u njima poubijali sve ranjenike i zatečeno osoblje.²¹⁴

²⁰⁷ Arhiv V. I. I., kut. 1481, dok. 17/8; Zbornik, tom V/9, dok. 77; tom II/3, dok. 169.

²⁰⁸ Arhiv V. I. I., kut. 1782, dok. 20/1.

²⁰⁹ Arhiv V. I. I., kut. 1907/5, dok. 3/2.

²¹⁰ Arhiv V. I. I., kut. 1471, dok. 12/2; Zbornik, tom. V/10, dok. 71 i 87., kut. 102 B, dok. 20/1.

²¹¹ Zbornik, tom II/7, dok. 85.

²¹² Arhiv V. I. I., k. 470 G, dok. 18/40.

²¹³ Isto: k. 470 G, dok. 36/40.

²¹⁴ Zbornik, tom II/10, dok. 37 i 39; tom IV/15, dok. 126, 192, 193, 195; tom IV/16, dok. 73.

U tom periodu je u istočnoj Bosni bilo i bolnica operativnih jedinica koje su tada operirale na tom području. Komande područja i komande mjesta starale su se o njihovoj prehrani, prebacivanju ranjenika iz mjesta u mjesto i njihovu smještaju.²¹⁵

Radi što boljeg funkcioniranja sanitetske službe u pozadini, Glavni sanitet NOV za Hrvatsku²¹⁶ izdao je 25. novembra 1943. g. uputstvo za jedinstvenu organizaciju sanitetske službe da komanda područja snosi odgovornost i vrši kontrolu nad svima vojnosanitetskim ustanovama, uključujući i korpusnu bolnicu, koja dobija naziv: »Stalna vojna pozadinska bolnica Vojne oblasti 5. korpusa«. U odnosu na tu bolnicu komanda područja je dužna da se stara: o smještaju i snabdijevanju, o osiguravanju i evakuaciji, o prehrani (uz pomoć korpusa), o rasporedu kadrova (za stručni kadar uz suglasnost Sanitetskog odsjeka korpusa) i o političkom i kulturnom radu. Međutim komanda područja nije imala pravo da se miješa u stručni rad bolnice korpusne vojne oblasti.

Izgradnja sanitetskih ustanova vršena je s težnjom da se stvori gusta mreža sanitetskih ustanova na cijelom teritoriju komande područja, kako bi se olakšalo zbrinjavanje ranjenika i bolesnika sa svih pravaca. To je bilo izvodljivo kasnije poslije osnivanja korpusnih oblasti kad je pozadinski teritorij bio stabiliziran i kada je prijetila manja opasnost od upada neprijatelja. Tada su postojale i bolje materijalne mogućnosti za rad i otvaranje bolnica, a bilo je povoljnije stanje i u stručnim kadrovima. U periodu stvaranja prvih komandi područja, lokacija bolnice je zavisila i od uvjeta smještaja u već postojeće zgrade. Tako u izvještaju Komande banijskog područja²¹⁷ od 5. novembra 1942. godine stoji da je bolnica zbog uvjeta smještaja podijeljena u više mjesta, da ima samo 1 liječnik koji ne može svuda da stigne i da trpi oskudicu u sanitetskom materijalu.

U proljeće 1942. godine u Baniji je pored jedne bolnice bilo i 4 ambulante za liječenje lakih ranjenika i bolesnika, u Lici su pored bolnica u Krbavici, Korenici, Lapcu postojale ambulante u Trnovcu i drugim mjestima po privatnim kućama.

Kasnije su i neke komande područja u Hrvatskoj organizirale takve ambulante u kojima je liječeno i do 150 boraca. Često su u tim ambulantama zadržavani i teži ranjenici, pa su ličile na manje bolnice.²¹⁸

Vojnopozadinski organi izvršavali su veoma važne zadatke i na sektoru sanitetskog snabdijevanja. Radi što uspješnijeg snabdijevanja sanitetskim materijalom organizirane su centralne apoteke koje su na razne načine prikupljale sanitetski materijal i po potrebnijima izdavale ga bolnicama i ambulantama. U Lici, Baniji i na Kordunu centralne apoteke postale su preimenovanjem dotadašnjih apoteka partizanskih odreda. One su u je-

²¹⁵ Isto: tom II/10, dok. 9, 3.

²¹⁶ Arhiv V. I. L., kut. 1782, dok. 12/3.

²¹⁷ Isto: kut. 1782, dok. 20/1.

²¹⁸ Zbornik, tom V/3, dok. 133 i 96.

sen 1942. g., kao i bolnice, predate na upravu komandama područja. Radionice komandi područja izrađivale su najveći dio sredstava i pribora za potrebe sanitetskih ustanova.²¹⁹

Veoma važnu ulogu odigrali su vojnopozadinski organi i u evakuaciji ranjenika do sanitetskih ustanova a posebno u evakuaciji tih ustanova u slučaju opasnosti od neprijateljskog napada, bilo da su u tome pružali pomoć operativnim jedinicama, bilo da su sami vršili evakuaciju svojih sanitetskih ustanova, bilo da su vršili »baziranje – bunkeriranje« ranjenika i bolesnika. U takvim slučajevima vojnopozadinski organi nisu imali prećih zadataka od spasavanja ranjenika, ako nije bilo mogućnosti da se dotična sanitetska ustanova zaštiti od opasnosti. Tako je krajem 1943. g. neprijatelj zapalio bolnicu u Kupinjaku (Petrova gora),²²⁰ ali su ranjenici bili u pravo vrijeme sklonjeni. U jesen 1944. g. Komanda banjalučkog područja²²¹ nije imala toliko snaga da spriječi prodor četnika koji su uništili hranu, oružje i opremu u 13 podzemnih magazina, ali je bolnica pod zaštitom evakuirana.

Evakuacija je gotovo redovno izvođena planski. U tom cilju su u VŠ NOV i POJ, glavnim štabovima, štabovima operativnih jedinica ili u komandama područja blagovremeno pripremani planovi, po kojima se u slučaju potrebe vršila evakuacija. U naredenju Vrhovnog komandanta NOP i DVJ od oktobra 1942. godine naglašava se da sve ranjenike iz bolnice u Glamoču treba evakuirati automobilom do Mliništa, odande vlakom do 7 km od Oštrelja, a potom pješice 15 minuta do Drinića, gdje se nalazi bolnica.²²² U Slavoniji je od osnivanja komandi područja to bio jedan od zadataka dotične komande, a o tome je posebno vodio brigu pomoćnik komandanta. U izvještaju pomoćnika komande papučko-krdijskog područja²²³ od 20. juna 1943. g., pored ostalog, navodi se kako su izvršene pripreme za eventualno prinudno evakuiranje bolnica i da je u tu svrhu od bolničkih i partizanskih straža formiran bataljon. Međutim evakuacija bolnica je uspješno vršena i tamo gdje to nije prethodno planirano. Tako je u maju 1942. g. Komanda nikšićkog područja²²⁴ u kratkom vremenu organizirala i izvršila evakuaciju bolnice sa 400 ranjenika u Pivu (s. Borriče), gdje je dalje staranje o njima preuzela Komanda mjesta Pive.²²⁵ U isto vrijeme je organizirana sanitetska stanica za prihvati i upućivanje u bolnicu novih ranjenika. Evakuacija je izvršena uspješno i brzo u prvom redu zato što je u tome učestvovao cio narod, naročito omladina. Narod je za organiziranje bolnice u Pivi dao sav namještaj, posteljinu, hranu i učestvovao u njezi ranjenika.

²¹⁹ Isto: tom II/5, dok. 97.

²²⁰ Arhiv V. I. I., k. 1781, dok. 35/3.

²²¹ Isto: k. 1762, dok. 39/5.

²²² Zbornik, tom II/6, dok. 79.

²²³ Arhiv V. I. I., k. 1484, dok. 33/6.

²²⁴ Isto: k. 1771, dok. 3/1, Zbornik V. I. I. tom III/3, dok. 105.

²²⁵ Isto: Zbornik, tom III, dok. 105.

Pružanje pomoći operativnim jedinicama redovno se sastojalo u osiguravanju ljudstva i prijevoznih sredstava za evakuaciju, pripremanju hrane na prihvatnim stanicama, ponekad i pružanju sanitetske pomoći, kao i osiguravanju hrane po etapnim stanicama. Tako je 1942. g. u centralnoj Bosni za vrijeme borbi 1. i 4. krajiške brigade na pl. Ljubić evakuacija ranjenika vršena u pozadinu na daljini od tri dana marša, po etapama. U drugoj etapi je učestvovala Komanda mjesta Maslovar na taj način što je organizirala sanitetsku prihvatnicu, pripremila hranu i kola za transport. Komanda mjesta Bjelimić početkom aprila 1943. godine prikupila je oko 250 zarobljenika za prijenos ranjenika centralne bolnice i starala se o njihovoj prehrani.²²⁶

Sklanjanje ranjenika i bolesnika u podzemna skloništa bila je jedna od karakteristika zbrinjavanja ranjenika u NOR-u. Za sklanjanje ranjenika nesposobnih za pokret izgrađivana su posebna podzemna skloništa (»baze«, »bunker«). Na taj način sklanjan je veći broj ranjenika i bolesnika. Krajem maja 1943. godine samo u centralnoj bolnici i bolnicama Glavne operativne grupe bilo je preko 3.500 ranjenika i bolesnika. Njihov broj se povećao zbog stalnih borbi. U to vrijeme zbog tzv. Pete neprijateljske ofenzive naročito teška situacija bila je kod ranjenika centralne bolnice. Zbog toga je zamjenik načelnika VŠ NOV i POJ 6. juna 1943. godine izdao naređenje da se svi teški ranjenici posakrivaju po katinama i pećinama u rejonu Durmitora i Pive.²²⁷ U toku zimskih operacija 1943/1944 u podzemna skloništa bolnice u Trnavi (istočna Bosna) bilo je smješteno oko 1000 ranjenika, bolesnika i bolničkog osoblja. Taj način sklanjanja ranjenika uspješno je primjenjivan naročito u Srijemu, Slavoniji, Bosni, Lici, Baniji, na Kordunu i u Sloveniji. Štab 11. korpusa NOVJ 13. maja 1944. godine piše GŠ NOV i PO Hrvatske ovo: »Teže i nepokretne ranjenike sklonili smo u zemunice kod Srednje Gore . . . Zemunice za ranjenike su solidno izgrađene . . . Nepokretnih i težih ima oko 220–230, a lakih i pokretnih oko 500–600.«²²⁸ Prilikom upada na slobodan teritorij neprijatelj je organizirao traženje skloništa, ali je relativno mali broj našao, jer su bila brižljivo izgrađena i dobro maskirana. Skloništa koja je neprijatelj otkrio na Kozari 1942. g. bila su primitivno izgrađena, a ona koja je otkrio u s. Trnavi u proljeće 1944. sa oko 800 ranjenika, bila su već ranije upotrebljavana i za njih se znalo, pa u tom slučaju dobro maskiranje nije pružalo sigurnost.

U Slavoniji su od proljeća 1943. g. pri suhoputnim stanicama izgrađivani posebni bunker i za prihvatanje ranjenika i bolesnika u toku same borbe, kada su bolnički bunker i već bili zatvoreni. Komanda III operativne zone²²⁹ 5. maja 1943. g. izdala je Pravilnik u kome je predviđeno da svaka

²²⁶ Zbornik, tom II/9, dok. 141, 50; tom II/8, dok. 208, 70, 24; tom II/6, dok. 184, 144.

²²⁷ Zbornik, tom II/9, dok. 252, 257.

²²⁸ Isto: tom V/27, dok. 47; Arhiv V. I. I., k. 426, dok. 1/5.

²²⁹ Arhiv V. I. I., k. 472 a, dok. 17/21.

suhoputna stanica izgradi sklonište bar za 30 ranjenika i bolesnika sa lijekovima i sanitetskim materijalom i da se bolesnička hrana čuva u odvojenom skloništu, odvojeno od hrane za ostale potrebe.

To su neki od najvažnijih zadataka koje su u toku NOR-a rješavali vojnopozadinski organi. Njihov obim bio je kudikamo širi nego što se to moglo iznijeti u ovoj radnji. Upravo za uočavanje njihove uloge i mnogobrojnih zadataka koje su rješavali bila bi nužna posebna obimna studija. Ovoga puta nama nije bila namjera da se detaljnije upuštamo u analizu njihova specifičnog rada u pojedinim etapama NOR-a i u pojedinim našim pokrajinama, već da upozorimo na najbitnija mjesta u njihovu razvoju u oslobodilačkom ratu.